

TÜRKİYE'DE OSMANLI ARAŞTIRMALARI

I- TÜRKİYE'DE MODERN TARİHÇİLİĞİN KURUCULARI

HALİL İNALCIK

TARİH-İ OSMÂNÎ ENCÜMENİ (1909)

Osmanlı Türkiyesi'nde çağdaş tarihçilik, 1880'lerde başlayan *Türk Aydınlanma Çağı* etkisi altında, II. Meşrutiyet (1908-1918) döneminde *Tarih-i Osmânî Encümeni*'nin kuruluşu (1909) ile başlamış, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında önde gelen tarihçiler burada yetişmiştir.

TOE, 1909'da Padişah'ın bir iradesiyle (14 Zilka'de 1327/27 Kasım 1909) 12 üyeden oluşan bir kurum halinde faaliyete başlamıştır. Hükümetçe seçilen *kurucu üyeler*, Abdurrahman Şeref (son Osmanlı vak'anüvisi), Ahmed Tevhîd, Ahmed Refik, Ahmed Midhat, İskender Hoci, Efdaleddin, Diran Kilikyan, Zühdi, Ali Seydî, Karolidi, Mehmed Ârif, Necib Asım; *muâvin üyeler*. Ali Emîrî Efendi, Tevfik Paşa, Halil Edhem, Safvet, Süleyman Nazif, Arifi Paşa, Osman Ferid, Faik Reşad, Mehmed Galib, Musa Kâzım, Mistadikidis; Encümen giderleri, devlet hazinesinden onbin kuruşluk bir tahsisatla karşılanıyordu. Encümen'in çıkardığı mecmua için ayrıca onbeş bin kuruş tahsis edilmiştir. Encümen üyeleri haftada bir gün İstanbul Vilâyet binası altında bir odada toplanırlardı. Encümen, amacını şöyle ifade etmiştir: "Milletlerin hayât-i maziyye ve an'anât-i tarihiyyelerini" bilmekle "vatan-i azîze" sevgi doğar, bugün Meşrutiyet gelmiştir, "Osmanlılar tevhîd-i 'anâsir, te'lîf-i menâfi', telfik-i âmâl ile vatan-i müstereke aynı kuvvetle sarılmak azmini izhâr edince tarih-i millîyi öğrenmek lüzûmu tezâhür ediverdi" deniyor. Burada, Meşrutiyet'in ilânıyla beraber "tevhîd-i anâsir", yani Osmanlı ülkesinde yaşayan müslim ve gayr-i müslim tebaanın, Türklerin ve sair etnik toplulukların "birleştirilmesi", bir çeşit "Osmanlı milliyetçiliği", devletin resmî ideolojisi olarak ifade edilmekle beraber, *Encümen*'in ilk yayınları Türk milliyetçiliğini ön plana almış ve bu akım Anadolu'da Türk bağımsızlık savaşının başlamasıyla (1919) beraber gittikçe güçlenmiştir. Osmanlı devletini kuranların "Türk Tûrânî ırkın"dan olduğu belirtiliyordu. İlk faaliyet amacı olarak *yeni metodlarla bir Osmanlı Tarihi* yazılması kararlaştırılmıştır. Tasarlanan bu eserin yalnız I. cildi çıkmıştır (M. Ârif ve Necib Asım, *Osmanlı Tarihi*, İstanbul, 1919). Encümen, arşiv belgeleri, kitâbeler ve vekâyinâmelerin yayımlanmasına önem vererek, yazılması düşünülen Osmanlı tarihi için kaynak yayın-

larına önem vermiştir. İlk kez, *Encümen* üyeleri, devlet arşivlerinde ("evrak mahzenlerinde") araştırma yapma izni almıştır (bu faaliyette Ahmed Refik öndedir).

Mecmuada ilk yazı, arşivler üzerinde son vak'anüvis Abdurrahman Şeref'in yazısıdır. Ahmed Refik arşivde uzun yıllar çalışmış ve *Tarîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası* (TOEM)'nda birçok önemli belge yayınlamıştır. İlk kez, *defter-i hakânî (tahrîr)* belgeleri, *Mühimme* defterlerinden belgeler ve vakfiyeler onun kaleminde çıkmıştır. Daha sonraları, *Mühimme Defterleri*'nden (*İstanbul Hayatı*, 4 cilt, İstanbul, 1917-1932) adlı eserde Osmanlı tarihinin idarî, sosyal ve ekonomik tarihini aydınlatan çok değerli bir belge koleksiyonu yayınladı.

Encümence ilk defa arşiv belgeleri üzerinde önemle durulmuş ve seçilen belgelerden dört kategori tespit edilmiştir: *Bâb-i Âlî evrakı*, *defter-i hakânî*, *maliye ve şer'î mahkeme sicilleri*. Arşiv belgelerinin birçoğunun çürüyüp mahvolduğu, sicillerin medrese ve cami odalarına atılmış olduğu kaydedilmiştir. *Defter-i Hakânî* arşivinde mumla vesika aranması dolayısıyla yangın tehlikesine karşı fener alınması hakkında vak'anüvis A. Şeref emir verdiğini önemle kaydetmiştir. Yine ondan öğrendiğimize göre, vak'anüvis olunca A. Şeref'in ilk kişi Kubbe Altı'nda saklanan Topkapı Sarayı Arşivi'ni görmek olmuş, bu arşivde üst üste sandık ve torbaların siyah külçeler haline geldiğini görmüştür. Yaşasaydı, 80 yıl sonra bazı koleksiyonların hâlâ aynı durumda olduğunu görecekti. Belgeler, 518 araba ile taşınmış, 200 arabalık belge sarayda (bugün Topkapı Sarayı Arşivi) kalmış. Bu arşivler, *devletimizin en önemli temellerinden biri ve bilim dünyasında geleceğinin en değerli bilgi hazinesidir*. Yıllar sonra bir tarihçi şöyle demiştir: "Bu arşivi bana verin, Osmanlı İmparatorluğu'nu bir kültür imparatorluğu olarak yeni baştan kurayım."

TOE kurulduktan sonra yayınlanan *TOE Mecmuası* ilk kez modern Türk tarihçiliğini hakıyla temsil eden bilimsel bir dergi olmuştur (Bkz. aşağıda: *Halil Edhem*). İş bölümü yapılmış, her dönemin yazılması üyelerden birinden istenmiştir. Keza Encümen, basılmamış vekâyinâmelerin yayınlanmasını, başka dillerde yazılmış tarihlerin Türkçeye çevirisini kararlaştırmıştır. Mecmuada, beylikler ve Osmanlı dönemine ait son derece önemli bir belge dizisi de, H. Edhem ve A. Tevhîd Bey'in yayınladıkları kitâbelerdir.

Mecmuada *Zeyl* olarak önemli bazı vekâyinâmeler yayınlanmıştır. *Kritovoulos*, *Tarih-i Sultan Mehmed Han-i Sâni*; *Fâtih kanunnameleri*; *Vâki'ât-i Sultan Cem*; *Tursun Bey*, *Tarih-i Ebu'l-Feth*; Abdülgaffâr, *Umdet'ut-Tevârih* başlıklı Kırım Tarihi bu yayınlar arasındadır. *Mecmua*'nın Avrupa tarih dergilerini anımsatan bir içerikli ve formatla çıkarılmasında Halil Edhem (Eldem)'in çabaları açıkça görülebilir. Yabancı dilleri iyi bilen H. Edhem, çoğu kitabelere ait 22 orijinal makalesi yanında yabancı dillerde basılmış eserler üzerinde bibliografik tanıtma yazıları yayınlamıştır. Özetle, Osmanlı tarihi araştırmaları için bu mecmuada yayınlanan yazılar ve belgeler bugün de vazgeçilmez kaynak değerini korumaktadır.

Saltanatın kaldırılması üzerine 1922'de *Encümen, Türk Tarih Encümeni* adını almış ve mecmua da aynı adla çıkmaya başlamıştır. Yeni dönemde, sonradan ün kazanan adlar, bu arada İ.H. Uzunçarşılı, İbnülemin Mahmud Kemal, M. Zeki (Pâkalın), Mükrimin Halil (Yinanç) ve Avram Galanti'nin değerli katkılarını bulmaktayız. Mecmuaya sürekli yazı yazan yazarlar, A. Şerif, H. Edhem, A. Tevhîd, N. Asım, Safvet ve A. Refik Beylerdir. Sürekli katkısı olanlar arasında Ali Bey'in Osmanlı nümizmatığı üzerinde değerli yazılarını unutmamak gerekir.

HALİL EDHEM (1861-1938)

Sadrazam İbrahim Edhem Paşa'nın (öl. 1893 Mart) ortanca oğlu Halil Edhem Eldem (1861-1938)¹ arkeoloji, sanat tarihi, nümizmatik, epigrafi ve tarih alanlarında ilk kez Batılı metodlarıyla eserler vererek Osmanlı-Türk kültürünün modernleşme sürecini açan büyük bilim adamlarından biridir.

Edhem Paşa'dan başlayarak tüm aile, Osmanlı-Türk kültür tarihinde seçkin bir yer tutar. Edhem Paşa kendisi, 1873 Viyana Uluslararası Sergisi'ne Osmanlı sanatını tanıtan üç Batı dilinde iki eser, *Usûl-i Mimarî-i Osmânî* ve *Elbise-i Osmaniyye*'yi hazırlatıp göndermiştir (Mimarî üzerindeki eserin Türkçe metnini dönemin büyük kültür adamı Ahmed Vefik Paşa yazmıştır). 1877 Şubatı'nda Midhat Paşa yerine sadrazamlığa getirilen Edhem Paşa zamanında ilk Osmanlı *Meclis-i Meb'usân*'ı toplanmıştır. Meclis'in, hükümeti eleştirileri sonucu Edhem Paşa sadarettten ayrılmıştır (1878 Ocak).

Aynı zamanda değerli bir fikir adamı olan Edhem Paşa'nın Türk kültür hayatına değerli katkılarını anmadan geçemeyiz. Paşa, Osmanlı matbaası ve Rasadhâne'yi geliştirmiş, *Endülüs Tarihi* adlı bir kitap yazmaya başlamıştır (sonradan Ziya Paşa iki cilt olarak yayınlamıştır). Batı'yı yakından tanıyan yüksek kültür sahibi Paşa'nın unutulmayacak eseri, oğulları Osman Hamdi (1842-1910), Halil Edhem ve İsmail Galib Beyleri müzeciliğimizin, sanatımızın ve tarihçiliğimizin, müstesna kurucuları olarak yetiştirmesidir. Paşa'nın oğullarından İsmail Galib ilk modern nümizmatçımız sayılır². İsmail Galib'in oğlu Mübarek Galib, nümizmatik alanında babasının eserini devam ettirmiştir.

Edhem Paşa'nın ortanca oğlu Halil Eldem, özel ihtisas isteyen nümizmatik, arkeoloji, epigrafi, jenealoji ve tarih bilimlerinde uluslararası ün kazanmış bir bilimimiz olmakla kalmaz; modern müzeyi geliştiren, *Tarih-i Osmânî Mecmuası*'nı kuran ve yürüten örgütleyici yeteneklere sahip bir adamdır. Babasının Berlin'de elçilikleri sırasında Alman mekteplerinde eğitim görmüş, İsviçre'de Bern Üniversitesi'ni doktor unvanıyla bitirmiş, Türkiye'ye dönüşünde öğretmenlik yapmış ve Müze-i

¹ Biyografisi hakkında bkz. *Halil Edhem Hâura Kitabı*, I-II, Ankara, Türk Tarih Kurumu 1948, bu ciltte özellikle Aziz Oğan ve İ.H. Uzunçarşılı'nın yazıları.

² Eserleri için bkz. İ.H. Uzunçarşılı, a.g.m., 72; A. Tevhîd, *Meskûkât-i Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu*, Kısım-i Râbi', Medhal.

Hûmâyûn'da ilkin ağabeyi Osman Hamdi'nin muavini olmuş, 1908 Meşrutiyet ilânı ile beraber önemli ödevler yüklenmiş, 1909'da bir ara İstanbul Şehreminliği'ne atanmıştır. Şehreminliği'nde 2 ay sonra gönderdiği istifânâmede "bu koca şehrin parasız hiç kimsenin elinde imarı kabil olamayacağına gereği gibi kâni" bulunduğunu belirtiyordu. Halil Edhem, *Müze-i Hûmâyûn*'un (bugün Arkeoloji Müzesi) kurucusu kardeşi Osman Hamdi Bey'den³ sonra bu müzenin müdürlüğüne atanmıştır (1910-1931).

Gazi Mustafa Kemal, *Türk Tarih Kurumu*'nu kurarken Fuad Köprülü ile beraber Halil Edhem kurucuları arasında yer almış, 1931'de İstanbul'dan meb'us (milletvekili) seçilmiş ve 1938'de bu görevde iken vefat etmiştir.

ESERLERİ

1. Müzedeki mühürlerin tasnifiyle ilgili *Kurşun Mühürler Kataloğu*, İstanbul, 1321/1905.
2. *Kayseri Şehri Mebâni-i İslâmiyye ve Kitabeleri*, İstanbul, 1334/1918.
3. *Meskûkât-i Kadîme-i İslâmiyye Katalogları'nın altıncısı Meskûkât-i Osmaniyye*, I. cilt, İstanbul, 1334/1916 (Sultan Orhan Gazi - III. Murad dönemi).
4. Van Berchem ile birlikte Fransızca: *Sivas et Divriği Corpus*, Kahire.
5. *Topkapı Sarayı, Türkçe Ve Fransızca Rehber*, İstanbul, 1931.
6. *Yedikule*, kısa tarihi, İstanbul, 1931.
7. *Camilerimiz*, İstanbul, 1932, İstanbul'daki cami, türbe ve sebiller hakkında Türkçe ve Fransızca.

Halil Edhem'in ölmez klasik eseri, kuşkusuz *Düvel-i İslâmiyye* adlı eseridir⁴. (1345/1927'de Arap harfleriyle İstanbul'da basılmıştır). *Dİ*, Stanley Lane-Pool'un İslâm hanedanlarına ait eserinin sadece bir çevirisi olmaktan çok daha fazladır. H. Edhem, İslâmî sikke ve kitâbelerin okunup tarihlenmesi için bu eserin son derece gerekli olduğunu belirttikten sonra, çeviriyi yaparken isim ve tarihleri kontrol etmiş, U. Barthold'un 1899'da yaptığı çevirideki düzeltme ve ilâveleri Türkçe tercümesinde göz önünde tutmuş, başka yeni araştırmaları gözden geçirmiş, kendisi ilâve ve düzeltmeler ile eseri iki kat genişletmiş, gerçekte yeni baştan yazmıştır. Lane-Pool'un kitabına 42 İslâm devletini ilâve ederek hanedan sayısını 181'e çı-

³ Hamdi Bey hakkında bkz. *Osman Hamdi Bey ve Dönemi*, İstanbul, 1993.

⁴ *Düvel-i İslâmiyye, Tarihî medhaller ve takvîmî ve ensâbî cedvelleri muhtevidir*, İstanbul, 1345/1927, 640 sahife. Stanley Lane-Pool'un İslâm devletleri sülâlerine dâir te'lif-kerdesi olan eserin (*The Mohammedan Dynastic, chronological and genealogical Tables with historical Introductions*, Westminster, 1893, 389 sahife), Türkçeye tercümesidir.

karmıştır. Bütün bunlar ciddi bir bilim adamı olarak Halil Edhem'in titizliğini, gerçeğe erişmede gösterdiği yorulmaz çabasını ortaya koymaktadır.

Halil Edhem, Anadolu'da baştan başa Türk dönemi binaları üzerindeki kitabeleri sistemli bir araştırma konusu yapmış ve bu yolda araştırmaları teşvik etmiştir (TOEM ve TTEM'deki makalelerin tam bir listesi: Enver Koray, *Türkiye Tarih Yayınları*, İstanbul, 1959, 7-28). H. Edhem'in TOEM'de kitâbeler üzerinde makaleleri:

1. "İstanbul'da En Eski Osmanlı Kitâbesi", (sayı 68).
2. "Kitâbeler Nasıl Kayd ve Zapt Olunmalıdır", (sayı 70).
3. "Karamanoğulları Hakkında Vesâk-i Mahkûke" (sayı 71-74'te dört makale).
4. "Sivas Sultanı Kadı Burhaneddin Namına Kayseri'de Bir Kitâbe" (sayı 76).
5. "Anadolu'da İslâmî Kitâbeler" (sayı 87, 92-96).
6. "Gebze'de 787 Tarihli Bir Osmanlı Kitâbesi" (sayı 100).
7. "Trabzon'da Osmanlı Kitâbeleri" (sayı 108).

Kitabeler üzerinde ayrıca şu eserleri: *Kayseri Şehri*, İstanbul, H. 1334 ve *Mısır'ın Son Memlûk Sultanı Melik Tumanbay II Adına Çorlu'da Bulunan Bir Kitâbe*, İstanbul, 1945 (Halil Edhem, uzun seyahatlerde yaptığı kitâbe estampajlarını *Türk Tarih Kurumu*'na bağışlamıştır).

Düvel-i İslâmiyye'yi Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında yazan Halil Edhem, Anadolu Türkmen Beyliklerinin 20.yy.'da Millî Türk devletinin kuruluşu bakımından önemini göz önünde tutarak, kitabında bu beyliklerin her biri hakkında orijinal kaynaklara göre ayrıntılı bilgi vermiş ve soykütüğü cedvelleri ilâve etmiştir. Kendisi bu devletlerin "Türk tarihi nokta-i nazarından ehemmiyeti derkârdır" demektedir.

Aslında, 1908'da Meşrutiyet Devrimi'nden sonraki yıllar, Türk milliyetçiliğinin Türk aydınları arasında hızla yayıldığı ve geçmişte Anadolu'da kurulmuş bulunan küçük büyük devletlerin tarihine ilginin arttığı bir dönemdi. Hatta bu dönemde aydınlarca, Osmanlı Devleti de artık bir Türk devleti, millî bir devlet gibi görülmeye başlanmıştı (Bugünkü Türkiye'de bu yorum yerleşmiştir). Türk devletlerine bu bakış 1909'da kurulan *Tarih-i Osmânî Encümeni* ve onun çıkardığı mecmuada ağır basmaktadır. Orada, Osmanlı tarihine ait konular, Türk tarihi açısından ele alındığı gibi, Anadolu'da Selçuklular ve 13.-14. yüzyıllarda kurulan beylikler tarihine ait kaynaklar ön planda araştırma konuları olmuştur. Bunda Halil Edhem'in öncülük ettiği görülüyor.

Anadolu kitâbeleri üzerinde TOEM'de Ahmed Tevhîd, Anadolu Beylikleri üzerine bir seri makaleleriyle birlikte onların kitâbelerini yayınlamaya başlamıştır ("Bursa'da En Eski Kitâbe": sayı 89; "Antalya'da Kitâbelere Dair": sayı 116; "Antalya Surları Kitâbeleri": sayı 119; "Konya Müzesinde İki Kitâbe": sayı 120).

Halil Edhem, kitâbeler üzerinde olduğu gibi nümizmatik bilimi araştırmalarını Türkiye'de sağlam bilim metodlarına göre kuran ve yayın yapan ilk kişidir.

Müstesna âlim kişiliği Halil Edhem'e, uluslararası bilim dünyasının saygısını kazandırmıştır. Halil Edhem, Moskova, Atina, Viyana, Sidney, Bâle bilim cemiyetleri azalıklarına seçilmiş, 1934'te Leipzig Üniversitesi kendisine Fahri Doktorluk pâyesi tevcih etmiştir.

Meskûkât gibi tarih yazıcılığının en güvenilir ve keskin kanıtlarını veren kitâbelerin tespit ve yayınlanması faaliyeti memleketimizde Halil Edhem'in teşvikiyle, onun açtığı çığırdâ devam etmiştir. Halil Edhem, İ.H. Uzunçarşılı'nın, Balıkesir üzerinde yayınladığı kitapları TOEM'de tanıttı ve kendisini teşvik etti. İ.H. Uzunçarşılı, Halil Edhem'in açtığı çığırdâ yürüyerek Anadolu Beyliklerine ait kitâbeler üzerinde 1937'de şu eseri yayınladı: *Sahip, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hâmit Oğulları Hakkında Malûmat*. Başlıca bu malzemeye dayanarak Anadolu Beylikleri tarihi üzerinde bir seri makale ve eser yayınladı. Uzunçarşılı, Halil Edhem'in ilk kez bölge ve şehir tarihi incelemelerini başlattığını belirtir ve ilâve eder: "Ben, bu iki üstadın (Halil Edhem ve H. Hüsâmeddin) eserlerini rehber yaparak *Sivas Şehri* ve *Kütahya Şehri* isimli eserleri neşrettim". Yerel kadı sicillerini kullanarak ilk kez bir şehir tarihi yazan Şakir Şevket (*Trabzon Tarihi*, I-II, İstanbul, 1294/1878) ve özellikle vakfiyelerden yararlanan Hüseyin Hüsâmeddin (*Amasya Tarihi*, I-III, İstanbul, 1913-1928), Halil Edhem'den önce bu vadiye eser vermişlerse de, Halil Edhem, başka alanlarda olduğu gibi, bu konuda da kitâbe ve nümizmatikğin önemini ilk kez tanıtan modern bilgidir.

AHMED REFİK ALTINAY* (1882-1937)

Tarihçi Ahmed Refik, yalnız geniş aydın zümreye hitab eden yazılarını göz önünde tutan birileri için "tarihi sevdiren adam", bir "vülgarîsatör" olarak bilinir; gerçekte Ahmed Refik'i, yurdumuzda "modern tarihçiliği başlatan tarihçi"ler arasında anmak gerekir. Ahmed Refik, gazete ve dergilerde aydın halk için yazdığı yazılar yanında, Avrupa tarihçiliğini tanıtan, ilk defa Osmanlı arşiv belgelerini geniş ölçüde kullanan ve yayınlayan, *Silâhdar Tarihi* gibi önemli vekâyinâmeleri bilimsel yayına hazırlayan, ilginç konular üzerinde birçok orijinal incelemelerle tarihimizi aydınlatan, yalnız siyasi tarihle değil, sosyal ve ekonomik tarihle ilgilenen bir tarihçi olarak *modern Türk tarihinin kurucularındandır*. Yazık ki, İttihadcı olması, onun hayatında talihsizliklere sebep olmuştur.

Hayatından Görüntüler

Ahmed Refik'in babası Sultan Abdülaziz'in vekilharcı Ürgüplü Ahmed Ağa'dır. A. Refik Beşiktaş'ta Valdeçemesi'nde 1882 Şubatı'nda doğdu. Kendi ifadesine

* Biyografisi ve bibliyografya için en etraflı eser: *Muzaffer Gökman, Ahmed Refik Altınay*, İstanbul, 1978; aşağıda M.G. olarak gönderme yapılacaktır.

göre, babası Ahmed Ağa Mecidiyeköyü'nü kurmuş, A. Refik orada Askerî Rüşdiyesi'ne kaydolmuş; Kuleli Askerî İdâdisi'nden sonra Harbiye'yi 1898'de birincilikle bitirmiştir. Bir süre Askerî mekteplerde öğretmenlik yaptıktan sonra, 1902'de Harb Okulu'nda Fransızca hocalığına atandı. *İdâdî* mektebinde öğrendiği Fransızca dil bilgisi, o dönemin birçok aydınları gibi, A. Refik'in yaşamı boyunca Batı fikir dünyasıyla yakından tanışmasını sağlamıştır. 1907'de yüzbaşılığa yükseltilen A. Refik ertesi sene Harbiye Harp Tarihi hocalığına getirildi. Yazı hayatına bu yıllarda atıldı. Bir ara *Tercümân-ı Hakîl-at*, 1908'de *Millet* gazetesi başyazarlığını üzerine aldı. 1909'da Pâdişah tarafından Osmanlı tarihinin bilimsel incelenmesi amacıyla kurulan *Tarih-i Osmanî Encümeni* (TOE) üyeliğine getirildi. 1912 Balkan Savaşı'nda *Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye*'de hizmet etti ve savaş sonunda kendi isteğiyle emekli oldu ve gazetelerde tarih konularında yazılar yazmaya başladı. 1914'te yeniden silâh altına alınmış, sansür genel müfettişliğinde Sadrazam Said Halim Paşa'nın hışmına uğrayarak Ulukışla'ya sürgüne gönderilmiştir. 1915'te oradan Eskişehir'e, Askerî Sevk Komisyonu Başkanı olarak naklolundu. Gittiği bu yerlerde tarihi araştırmalar yapmaktan geri kalmamış, bu bilgileri daha sonra dönemin bir kültür organı olan *İkdam* gazetesinde değerlendirmiştir. A. Refik, Eskişehir yakınında Osman Gazi'nin ilk merkezi Karacahisar'a ait gözlemlerde bulunan ilk tarihçimizdir. Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın himaye ettiği A. Refik, *İttihad ve Terakki Cemiyeti* ile işbirliği içinde idi. Bu siyasi ilişkileri, ileride onun Mustafa Kemal ile ilişkilerinde olumsuz sonuçlar doğuracaktır.

Hayatının en verimli çalışma dönemi, TOEM üyeliği (1909) ve Dârülfünûn tarih müderrisliği dönemidir.

Belediye'ye arşivde bulduğu belgelerle yaptığı bir hizmet karşılığı ödüllendirildi; o parayla Büyük Ada'da bir bahçe içinde bir ev sahibi oldu. Burası onun cenneti oldu. Büyük Ada'nın "en coşkun âşığı ve asıl Ada şâiri müverrih Ahmet Refik" Bey'dir. "Bizans Devri'nde Büyük Ada" makalesi (*Yeni Mecmua*, 22, 1917), şiirleri gibi onun Ada'ya olan sevgisinin bir ifadesidir. O dönemde Türk halkı, şâirler, besmekârlar için Adalar, güzel yaşamın, şiirin, aşkın simgesi, romantik bir semtti. A. Refik, *cins-i lâtife* düşkünlüğüyle tanınırdı, bu tutkunluğunu "bin defa... on bin defa sevdim, ben serâpâ âşığım" diye itiraf eder. Büyük Ada, Ahmed Refik'in şiir dünyası, nostaljisi, sevgili kucağı idi. Öleceğini anladığı zaman orada gömülmesini vasiyet etti (Ölüm tarihi 10 Ekim 1937'dir). Mezarı, Büyük Ada'da Tepeköy'dedir (orada onun için bir anıt dikilmesini Adalılara önermek isterdim). Büyük Ada'da "Müverrih" Ahmed Refik Bey'i herkes tanıyordu; cenazesini Ada halkı pencerelelerinden yaşlı gözlerle izlemişler.

E. Ekrem Talu'nun dediği gibi, "Ona ömrünün sonunda kucak açan yalnız Ada oldu". Ada'da "kâşânesi" ve kendi eliyle düzenlemiş güzel bahçesinde sofrasında dostlarını ağırlar, bir "âlem-i âb'a daldı. Ada'da can kardeşi Çallı, hem resim yapar, hem demlenirdi. Büyük sanatçı Çallı şöhretin doruğuna çıkınca (Ata'nın şâ-

hâne bir portresini yapmıştır) eski günlerdeki gibi onu ziyarete gitmeyince çok içerledi. Çallı ile ilk tanışıklığı Sarıyer'de Çallı'nın resim atölyesinde olmuştur. "Çallı mı beni sevdi, ben mi ona meftun oldum, birleşiverdik işte" der kendisi; onun için şu beyti yazmış:

Birbirinden bıkmayan var ise iki yâr-ı sadık
Çallı İbrahim Efendiyle Hoca Ahmed Refik

A. Refik, Çallı'yı ömrünün sonuna kadar unutmamıştır; acılı son günlerinde hep onu beklemiştir. Ona o kadar bağlıydı ki, Çallı için altı fasıllık manzum bir eser yazdı. Ölümünde Çallı, Ada'ya gidip onun mezarı üzerinde yığılıp kalmıştır. Orhan Seyfi'nin dediği gibi, I. Dünya Savaşı sırasında Adalar, *Yeni Mecmua*'da birleşen edip ve şâirlerin sığındığı, bir "üdebâ cenneti" olmuştur.

Eskilerin *zarîf, ehl-i dil* (gönül adamı), rind dedikleri tipten bir adam olan A. Refik, güzellere ve güzelliklere, tabiata, güzel yaşama gönül vermiş renkli bir kişiliğe sahipti. Bu tabiatı, yazdığı birçok eserlerde yankı bulmuştur. Şâirdi; *Gönül* adlı eserinde şiirlerini topladı (İst. 1932); bestelenen birçok şiirleri bugüne dek zevk ehlinin keyfidir. İmparatorluğun yıkılış günlerini yaşayan tarihçi A. Refik, "Lâle Devri'nin tasasız, çapkın ve müstehzi şâirini sevmiş" (F.R. Atay: Muzaffer Gökman, s. 2) Nedîm'e ve Lâle Devri'ne gönül vermiştir. "Müverrih" A. Refik, Marmara Denizi ortasında, imparatorluğun seçkin sınıfının, gayrimüslim zenginlerin çamlar arasında nefis köşklerle süslediği Büyük Ada'yı me'va seçti, orada yaşadı ve orada defnolundu.

Adaların yaşam felsefesini, Lâle Devri'nin müverrihine Lâle Devri'nin rind şâiri Nedîm şöyle fısıldar:

Bir nîm neş'e say bu cihânın bahârını
Bir sagar-i keşîdeye tut lâlezârını

Kuşkusuz A. Refik, Osmanlı'nın *bezm ü rezm*, savaş ve zevk u safa dünyasını içten yaşamış ve heyecanla canlandırmış tarihçidir. "Türk ile tarih bir mânâyâ gelir" demiştir. Yahya Kemal gibi A. Refik, Osmanlı'yı yalnız tasvir etmemiş, yüreğinde, kanında duymuş, taşımıştır.

A.R.'in rindâne hayatını, içkiye düşkünlüğünü, İ.A. Gövsa aile hayatındaki mutsuzluğuna yorar (*Yedigün*, sayı 241). Arkadaşları onu kibar, ince duygulu, rind tabiatlı, bir centilmen olarak anarlar. Kandemir'le söyleşisinde A. Refik "Ahmed Rasim gibi, demek bize de sonunda içmek ve geçmek mukaddermiş" diyor. Eserleri çok rağbet gördüğü, defalarca basıldığı halde, o zamanki telif hakları mevzuatının ilkelliği yüzünden son yıllarını sefalet içinde geçirdi. "Harbiye mektebinin eski meç hocası, müellif, bestekâr, şâir, müverrih, profesör, mütekaid yüzbaşı", hiçbiri A. Refik'i bize tanımlayamaz. A. Refik, "bir çocuk gibi mahviyetini (alçak gönüllülüğünü) gizlemeyen, herkesle, senli benli konuşan" bir gönül adamı idi (N. Ataç: M.G., s.

29). Ama o, "basitliği altında bir mahşer taşıyan" bir insandı (Sadri Ertem, M.G., s. 28). Onun şâir ruhlu olduğunda tüm dostları birleşir, ama şîir mecmuası *Gönül*'ü N. Ataç beğenmez.

1925'te Cumhuriyet döneminde "çürük bir Osmanlı fesadına" A. Refik'in adı karıştığı iddiasıyla mahkemeye verildi, hapse kondu ve sonunda beraat etti. A. Refik, bu olaydan hemen sonra *Tarihimiz Yürüyor* ve *İnkılap Yürüyor* adıyla iki yazı yazdı (1925).

Nizam-i Cedîd'le devleti yenilemek isteyen III. Selim'in vahşice katli ve bir devrimle bir döneminin sonunu simgeleyen Kabakçı Mustafa isyanını yorumlayan makalesi (*Tarihli Simalar* III, *Şehbal*, V-76, 1913: M.G. no. 297), 1913 yılının düş kırıklıkları içinde yaşayan ilerici aydınların üzerinde derin etki yapmış yazılarından biridir. Bu eser, onun tarih olaylarıyla güncel olaylar arasında bağlantı kuran, ders vermeye çalışan tarihçi yönünü yansıtır. A. Refik 1334 (1918)'de Darülfünûn'da Tarih kürsüsüne atanmış, bir yıl sonra müderrisliğe (profesörlüğe) yükseltilmiştir.

Ölümü üzerine onun için gazete ve dergilerde yazılar çıktı. Bu arada Abdullah Cevdet, Ali Kemal, Cevad Rüşti, H. Hüsâmeddin, M. Halil Yinanç övgü dolu yazılar yazdılar. Osmanlı tarihine ait vakıf kayıtları üzerinde ilginç buluşlarıyla tanınmış olan H. Hüsâmeddin, "Osmanlı tarihini rivâyetlerden kurtaracak" arşiv çalışmaları için A. Refik'i kutlamıştır (M.G. 362).

Yazı arkadaşı Falih Rıfkı Atay, onun Atatürk döneminde, eskilerin deyimiyle "menkûb" (gözden düşmüş, nikbete uğramış) biri olarak bedbaht bir yaşam sürdürdüğünü kaydetmiştir. A. Refik'in acıklı sonunu, Turhan Tan (M.G. 3) şöyle anlatır: "bir güz soğuğuna karşı zayıf vücudunu koruyacak örtü bulamayarak zatürreeye yakalandı. Bir yudum ilâc parası tedarik edebilmek için hasta hasta sokağa çıktığı için üstelik satlıcana tutuldu. Adı duyulmamış, bir adam kimsesizliği içinde ölüp gitti". Son yıllarında eskisi gibi çalışmadığını, pek üzüntülü bir hayat sürdürdüğünü bütün dostları kaydeder. Dostları onun, "o günkü kuşağın hemen hemen hiç tanımadığı" biri olarak öldüğünü kaydetmişlerdir (M.G. 8). Cenaze merasiminde dostları Falih Rıfkı Atay, Nurullah Ataç, Halit Fahri, Esad Mahmud, İstanbul Valisi Muhiittin Üstündağ, Sedat Simavi, Selim Nüzhet Gerçek, A. Refik'i tanıtmaya çalışan Adalı Avni hazır idiler. Atatürk'ün ölümünde ünlü *Tavaf*'ı yazan İ.A. Gövsa, A. Refik'in ölümünde, "müverrih" A. Refik için "memleketin fikir ve ilim hayatı namına ciddi bir matem sayılmağa lâyıktır" satırlarını yazarak kadirşinaslığını göstermiştir.

A. Refik, toplumumuzda insanlar için sadece dedikodu ve kişisel ilişkilerle hüküm verme alışkanlığının kurbanıdır. A. Refik'in eserlerinden Köprülü'nün intihale bulunduğu, kaynak göstermeden alıntılar yaptığı (M.G. 350-51) iddia olunmuş; bazı konularda, bu arada devşirme konusunda F. Köprülü ile tartışma çıkmış (M.G. no. 134); iki değerli tarihçi arasında bu tartışma husumete dönüşmüştür. Halbuki her ikisi *Yeni Mecmua*'da (1917'de yayınlanmıştır) yazı arkadaşı idiler.

Köprülü, Maarif Vekâleti (Millî Eğitim Bakanlığı) müsteşarı iken, bu intihal iddialarını keskin biçimde reddeder; onun "derme çatma bilgi ile müverrihliğe kalktığını" ileri sürer. F. Köprülü ile bu anlaşmazlıkları, A. Refik'in ölümüne kadar sürüp gitmiştir. 1927 Eylülünde Ahmed Refik, *Türk Tarih Encümeni* başkanlığından istifa etmiştir; bu istifanın, F. Köprülü ile aralarındaki anlaşmazlıktan kaynaklandığı işaret olunmuştur (M.G. 363).

Bununla beraber dürüst bir ilim adamı sıfatıyla F. Köprülü, A. Refik'in *İstanbul Hayatı* üzerinde *Mühimme* defterlerinden derleyip yayınladığı belge koleksiyonlarının önemini tanıtmaktan geri kalmamış ve "Ahmed Refik Bey'in içtimâî tarihimizi aydınlatacak bu gibi vesikaları toplayıp neşretmesi büyük bir hizmettir" diye yazmıştır (*Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, 1931, 321).

Başından beri Mustafa Kemal'in yanında yer almış bir dava adamı olan F.R. Atay, A. Refik'i prensip ve dava adamı olarak görmez, "zemâ necilik'te şarklı" sayar (*Yedigün*, 241, M.G. s. 13).

Ata döneminde TTK üyesi olan vükelâ, bu çok ünlü tarihçiye karşı çıkmışlardır. Gerçekte, Cumhuriyet'ten önce A. Refik'in siyasi görüş ve yakınlıkları, onun rejimin adamlarından olmasını engellemiştir. Yeni rejimde A. Refik'in tarihçilik faaliyetlerinde kenarda bırakılması şaşılacak bir şey değildi. Bu hava içinde A. Refik'in Türkiye'de tarih bilimi için yaptığı önemli hizmet göz ardı edilip büyük hak-sızlık yapılmıştır. Onun sadece çocuk ve halk eğitimi için yayınladığı makale ve kitaplar öne sürülerek bilimsel kişiliği, gerçek tarihçiliği, hizmeti unutturulmuştur. F.R. Atay için A. Refik bir "fikir adamı olmaktan ziyade bir gönül adamı"dır (M.G. 2) diyor ve ekliyor: "Hakikat şudur ki, Ahmed Refik hiçbir zaman bir tarih âlimi olmamıştır. Ahmed Refik bir *vulgarisateur* idi".

Öbür yandan Nurullah Ataç'a göre, A. Refik halka yalnız tarih zevkini değil, canlı şâir üslûbuyla okuma zevkini de aşlamıştır. Ataç'ın babası Atâ Bey, (J. von Hammer'in bağnaz, kuru, cansız bir üslûp ile yazdığı Osmanlı tarihinin Türkçeye çeviricisidir), A. Refik'ten "pek hoşlanmazmış", niye hoşlansın ki!

Doğrudur, A. Refik geçim sıkıntısı sonucu, gazetelerde ve vülgarize tarih serilerinde yüzlerce makale yazmış, halkın tarihçisi olmuştur. A. Refik'in biyografisi için en ayrıntılı materyal yayınlayan Muzaffer Gökmen bile, A. Refik için sadece "tarihi sevdiren adam", bir vulgarizatör tanımı yapmakla yetinmiş, onun halk için yazdığı yazılar yanında ilk kez Osmanlı arşiv belgelerine göre yüzlerce değerli araştırma yayınladığını, birçok önemli vekâyinâme ve kaynağı vukufî tarihçilerin istifadesine sunduğunu görmezlikten gelmiştir. Maalesef memleketimizde yayınlar hakkında, o alanın uzmanlarınca analitik tanıtma yazıları yerine, çoğu kez yazara sempati veya antipati açısından bir değerlendirme yapmak âdetidir. Oysa, objektif değerlendirme ve eleştiri, Batı'nın ilimde ilerleme için uyguladığı en etkin araçlardan biridir.

1935'te Bulgar Akademisi, A. Refik'in belgelere dayanan bilimsel çalışmalarını (*Türk İdaresinde Bulgaristan, 973-1255*, İst. 1933) değerlendirerek, kendisine Bü-

yük Salıp Nişanı vermiş ve haber tüm gazetelerde yayınlanmıştır. Bulgar Akademisi A. Refik'in belgeler kullanarak tarihe yeni ışıklar getirmiş olmasını takdir ediyordu. Onun gerçek tarihçiliğini kanıtlayan bu nitelikte başka bir eseri *Memâlik-i Osmâniye'de Demirbaş Şarl* başlıklı eseri olup İsveç Hükûmeti tarafından ödüllendirilmiştir. *Türk Hizmetinde Kral Tököli İmre, 1683-1705* (İstanbul, 1933) adlı eseri de arşiv belgelerine dayanıyor.

A. Refik'in orijinal bir eseri, 1918'de Ermeni Mezalimi'ni araştırmak üzere Doğu Anadolu'da yaptığı seyahat notlarıdır (*Kafkas Yollarında*, İst. 1919: M.G. 823). Doğu Anadolu'ya, *Türklere karşı Ermeni mezalimini incelemek üzere* yabancı gazete muhabirlerinden kurulu heyetin başkanı olarak gitmişti. Batum, Trabzon, Erzurum, Erzincan, Kars, Ardahan ve Artvin bölgelerini dolaşmış, gözlem ve notları Avrupa basınına ulaştırılmıştır.

Ahmed Refik'in yaşamını ve eserini çeşitli yönleriyle rahmetli Peyami Safa güzel özetlemiştir: "İmparatorluğun son ve halkın ilk tarihçisi, yaptığı işi saray dalkavukluğu halinden çıkararak, milletin müdafaası haline getiren ilk tarih yazarı, yazdığı kitapları halka okutabilmek için tarih vülgarizasyonu yapan ilk kalem sahibi; imparatorluğun sırlarını deşmek için Evrak Hazinesi'ne gözlerini daldıran ilk mütecessis; tarihi devirleri, içinde bulundukları edebiyat atmosferi içinde mutalâa eden ilk tarih edebiyatçısı; imparatorluğun yıkılmasına sebep olmuş klerikal tesirlere, ulema ve softa otoritesine hücum etmiş bir tarihçi; mâziye zekâsından ziyade mizacıyla ve hassasiyetle bakmış, ... bilhassa Balkan Harbi'nden sonra ümitleri yıkıldığı için kuşağının bütün sanatkârları gibi, genel anlamıyla (kendini) tam bir epikürizme vererek ... kahkaha ile gözyaşı arasında kararını bulamamış ...; şiire tarihten fazla istidatla, fakat tarihe şiirden fazla emek vermiş... büyük Ahmed Refik, kalender Hoca".

Yazar ve Tarihçi Olarak Ahmed Refik

Nasıl ki Halil Edhem, tarihin yardımcı bilimleri, epigrafi, nümizmatik ve jeneoloji üzerinde yorulmaz bir araştırmacı; Fuad Köprülü "Hoca" Türk edebiyatı ve Türk kültürü üzerinde modern Türk biliminin ilk büyük temsilcisi olmuş ise, Ahmed Refik "Hoca" da modern Türk tarihçiliğini kuranlar arasında ilktir.

A. Refik ilk yazılarını, askerî mekteplerde hocalığı sırasında askerî tarih üzerinde yayınlamaya başladı. İlk yayınları, *Hazret-i Muhammed'in Gazâları* (İst. 1908), *Sahâif-i Muzafferiyât-i Osmâniye* (İst. 1909)'dir. Bunu, ünlü *Osmanlı Kuvâ-yı Milliye* (Lala Şahin, Timurtaş, Gedik Ahmed, Özdemiroğlu Osman, Damad İbrahim ve Tiryaki Hasan Paşaların biyografileri) üzerinde yazıları izledi. I. Dünya ve Balkan Savaşları sırasında, askerî talim terbiye ve ünlü Alman ve Fransız komutanları üzerinde dilimize bir sıra risale çevirdi.

A. Refik, mektep sıralarında Ahmed Rasim Girîdî'yi okurmuş (Gazeteci Ahmed Rasim 4 ciltlik halk için bir Osmanlı Tarihi yazmıştır: *Resimli, Haritalı Osmanlı Ta-*

rihi, İst. 1328-1330; eserin ilginç yanı, kitabına biyografi, kurumlar ve günlük hayat üzerinde ayrı bölümler eklemesidir). Ahmed Rasim'in A. Refik üzerinde derin bir etki yaptığı muhakkaktır. A. Refik subay çıktıktan sonra onunla tanıştı, candan arkadaş oldular. İki de; hem şâir, hem tarihçi, hem gazeteci, hem de içki sofrasında kafadar. A. Rasim, A. Refik'in "Vuslatın bir başka âlem, hasretin bir başka zevk" şarkısını çok beğenmiş. A. Rasim öldüğünde A. Refik, onun tabutu üzerine kapanıp hüngür hüngür ağlamıştır (Ahmed Rasim, Kızıltoprak'ta *Papazın Bağı* denen yerde oturmuş. Komşusu olan benim haminnem onu iyi hatırlardı. Garip bir raslantı, bu satırları yazan, doğduğunda annesiyle bir zaman Papazın Bağı'ndaki köşte kalmıştır).

A. Refik'in başlıca çalışma yeri, Beyazıt Kütüphanesi ve "Mahzen-i Evrâk" (Osmanlı Arşivi) idi. Tozlu köşelerde saatlerce çalıştıktan sonra o, Ada'ya, cennet bahçesine koşar; ağaçlar çiçekler arasında dolaşır, rakı sofrasını düzer, şarkılar yazardı. Kendi ağzından aktarıldığına göre, Batı tarzı bilimsel tarihçiliğe E. Lavis ve A. Rambaud'nun genel tarihini okumakla başlamış, bu eseri bir hamlede altı cilt halinde Türkçe özetleyip yayınlamıştır (*Büyük Tarih-i Umumî*, İst. 1328/1912). Fransız tarihçilerinden aktarılan bu eser, Türkiye'de Batı tarihçiliğini geniş ölçüde tanıtan ilk önemli eser olarak aydınlar üzerinde derin bir etki yapmıştır. Okuyuculardan biri, forma forma yayınlanan eserin her formasını sabırsızlıkla beklediklerini yazmaktadır. 1910'da Paris'e kısa bir ziyaret yaptığı sırada Ernest Lavis ile tanışmış, Osmanlı arşivlerinin zenginliğinden söz etmiş; Fransız tarihçi de arşivler arasında belge değişimini önermiştir. A. Refik arşiv belgelerine merakının böylece başladığını itiraf eder. Yine Fransız bizantinisti Charles Diehl'in *Figures Byzantines* adlı eseri A. Refik'te tarihî biyografi yazma merakını uyandırmıştır. A. Refik'in tarihî şahsiyetler üzerinde yazıları hayli kabarıktır (*Âlimler ve Sanatkârlar, Tarihi Simalar, Sokollu vb.*). A. Refik, Batı tarihçiliğini ve tarihçilerini Türkiye'de tanıtmaya çalışmış, Fransız tarihçileri (*Michelet, Lavis, Vandal*, İstanbul, 1932) ve büyük Alman Tarihçileri (*Ranke, Mommsen, Treitschke*, İstanbul, 1932) üzerinde iki risale yayınlamıştır.

A. Refik'in iktidardaki İttihadcılarla sıkı ilişkisi, onun mesleğinde oldukça derin etkiler yapmış, İstanbul'da bu sayede bir vakitler nüfuzlu bir kişi olmuştur. I. Dünya Savaşı sırasında *İttihad ve Terakki Cemiyeti*'nin yayın organı *Yeni Mecmu'a*'da Ziya Gökalp ile birlikte yazdığı yazılar, önemli yazıları arasındadır. 1908 Kasımı'nda yazdığı bir makalede (*Millet*, 9.10.1908), A. Refik, *Kanun-i Esâsi*'nin devletin tek umut kaynağı olduğunu savunuyordu.

Menşede bir subay olan A. Refik, İkinci Meşrutiyet'in ilânında coşkulu yazılar yazıyor, vatan ve ordu birbirinden ayrılmaz diyordu (*Millet*, 20.9.1908). I. Dünya Savaşı'ndan sonra, Mustafa Kemal'in iktidar döneminde İttihadcılara karşı genel tepki dolayısıyla A. Refik'in İttihadcılığı daima hatırlanmıştır. Mütareke döneminde A. Refik, bir dikta rejimi kuran ve ülkenin felâketine sebep gösterilen İtti-

hadıcılara karşı tavrı aldı. Düşmanları bunu da beğenmediler. Bunu bir "zemâ-neci"lik, döneklık olarak nitelediler. İttihadcılara karşı olan Atatürk'ün, A. Refik'e iltifatlarını esirgediği, hatta onu aşağıladığı rivâyet olunur. TOEM'de üretken bir yazar iken *Türk Tarih Kurumu*'na alınmamış, Dârülfünûn'daki derslerine son verilmiştir.

A. Refik, son derece çalışkan ve üretken bir araştırmacı ve yazardı. Tarih yazarlığı onun için bir tutku haline gelmiştir. Uzun kısa gazete ve dergi makalelerinin sayısı 741 (M.G., no. 137-340, özetlerle) tarih kitapları 115 (M.G. s. 373-391) olarak saptanmıştır. (kitaplarının birçoğunun daha önce yayınlanmış makalelerin kitap haline getirilmiş olduğu unutulmamalıdır). Bu yazıların çoğu, zaman ve zemine göre yazılmış gündelik yazılardır. A. Refik'in yazılarını şu kategorilere ayırmak mümkündür. 1. Belgelere dayanan araştırma veya belge yayınları (en önemlisi: H. 966-1255/ 16.-19. Asırlar *İstanbul Hayatı*, 4 cilt, İstanbul, 1931-1932); 2. Kaynaklara dayanan edebî bir dille aydın halk için yazılmış makale ve kitaplar (*Lâle Devri* gibi); 3. Siyasî yazıları (*İki Komite İki Kital*); 4. Haurat (*Kafkas Yollarında*); 5. Mektep ve Halk için yazılmış kitapları; 6. Çeviriler (*Büyük Tarih-i Umumî* gibi); 7) Edebî eserleri (*Gönül* adlı şiir kitabı).

A. Refik, "Garpçılar" adıyla anılan ve her şeyiyle Türk milletinin Garphlaşmasını (laiklik, Lâtin harfi, Batılı kıyafet) isteyenler tarafından modern bir tarihçi olarak takdirle karşılanıyor (*İctihâd* 1929). Türk tarihinde 1880-1914 döneminde "Garpçılar", Türkiye Cumhuriyeti'nin fikir temelini hazırlamışlardır; yazıları Mustafa Kemal gibi genç kurmay subaylar tarafından hararetle izleniyordu. "Garpçılar", XVIII. yy.'da Fransız Devrimi'ni hazırlayan filozoflar gibi, Türkiye'de gerçek bir *Aydınlanma Çağı*'nın öncüleridir. A. Refik, hiç kuşkusuz bu akıma uyarak, tarih yazıcılığında tam modern anlamıyla Batı tarihçiliğini memlekete getirme ve Avrupa'yı tanıtmaya çabası içinde idi ve bu amaçla Fransızcadan *Tarih-i Umumî* ve *Tarih-i Medeniyet* gibi eserleri Türkçeye çeviriyordu. Aydınlar onun *Kabakçı Mustafa* adlı eserinde din istismarı karşısında tavrı almasını beğenmişlerdir. A. Refik, tarihten ilginç manzaralar çizerek kamuya ders vermek, onu uyandırmak istiyordu (M.G. 361). "Terbiye-i tarihiye" (Ahmed Rasim, 1914, M.G. 361) "Türk Milleti"nin uyanışı için çok önemlidir, diyordu.

Geçimini sağlama kaygısı, onu dergi ve gazetelere günlük konularla ilgili sürekli yazı yazmaya zorlamıştır. Bu, A. Refik'in alın yazısı idi. 1918'de kurulan *Akşam* gazetesinin yazarları arasına girdi ve birçok tarih fıkralarını ilkin bu gazetede yayınladı. Cemal Nadir'in ifadesiyle "isterse oniki saat bir şey içmez, tarihi yazılar yazardı" (M.G. 364). Sosyalist Sadri Ertem'e göre, o çağda yazarlar "Babiâli (yayın merkezi) kitap tüccarının kölesi" olmuştur.

Tarih-i Osmânî Encümeni üyeliği (1909) ve bu yolla Osmanlı Arşivi'nin bilimsel araştırmalara açılması A. Refik'in hayatında yeni bir dönem açar. Arşiv belgeleri yayınları birbirini izler. *Anadolu'da Türk Aşiretleri* (1930, M.G. no. 790), *Osmanlı*

Devrinde Türkiye Madenleri (İst. 1931, M.G. no. 843), *Devşirme Usûlü* (1934, M.G. 801), *Osmanlı Devrinde Hoca Nüfuzu* (İst. 1933, M.G. no. 842), *İstanbul Hayatı* (1931-1932, M.G. 811, 812, 813). Arşivden çıkardığı belgeler "sadece tarihin ham maddeleridir". Cumhuriyet döneminde *Muhtasar Türkiye Tarihi* (İst. 1924, M.G. no. 835), *Bizans Karşısında Türkler* (1927, M.G. 794) yeni dönemin istediği kitaplardı. A. Refik çeşitli tarih serileri için popüler kitaplar yazmakta devam etti. Bu popüler seriler, *Milli Kütüphane Tarih Serisi*, *Tetebbuât-i Tarihiyye Sayfaları*, *Geçmiş Asırlarda Türk Hayatı*, *Geçmiş Asırlarda Osmanlı Hayatı*, *Türk Tarihinin Anahatları*, *Çocuklara Tarih Kitapları serileridir*. (Eserlerinin tam bir listesi ve alfabetik anahtarı için bkz. M.G., 407-431). *Geçmiş Asırlarda Türk Hayatı*, adlı seride 13 eser yayınlandı. *Samur Devri*, *Âlimler ve Sanatkârlar*, *Sokollu*, *Kadınlar Saltanatı*, *Lâle Devri* gibi önemli eserleri bu seride çıktı. A. Refik'in eserleri oldukça geniş bir kitle tarafından okunmakta olup bazı eserleri aynı yıl içinde tekrar basılmıştır (M.G. 861-864).

A. Refik'in romanımsı edebî tarih eserleri birçok romandan daha fazla rağbet buldu. Bu eserlerde "açıkça tenkit edilmeyen" güncel olayları o, tarihe sığınarak eleştirdi (F.R. Atay'dan: M.G. 12).

Bilimsel tarihî yazıları başlıca şu dergilerde çıkmıştır:

1. *Tarih-i Osmânî Encümeni* (sonra *Türk Tarihi Encümeni*) *Mecmuası*
2. *Darülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*

A. Refik halkın okuması için çeşitli tarih serilerinde yayınladığı eserlerle halk kültürüne büyük ölçüde hizmet ettiği gibi, ilk ve orta mektepler için 28 kitap yazmıştır. (M.G. no. 878-905). Bu gibi popüler eserleri arasında tarihte rol oynamış kadınlar üzerinde bir seri makale ve kitapları vardır. Bunlar arasında Osmanlı Saray Kadınları (M.G. no. 820, 821, 822) günümüzde rağbet gören saray kadınları tarihi üzerinde ilk eserlerdir.

A. Refik biyografi üzerinde de ilk kez önemli eserler vermiş bir tarihçimizdir. Osmanlı tarihinde devlet adamları (M.G. 788, 792, 805, 827, 828, 855), bilginler sanatçılar, saray ağaları, saray kadınları üzerinde popüler kitapları yine de kaynaklara dayanan eserlerdir (*Kadınlar Saltanatı*: M.G. 819-822, *Fatma Sultan*: M.G. 805, *Turhan Valide*: M.G. no. 865), *Kızlarağası*, (İst. 1926, M.G. 826), (Yeniçeri) *Ocak Ağaları* (İst., 1931, M.G. no. 838) *V. Mehmed Reşad* (İst. 1908, M.G. no. 858), *Sokollu* (İst. 1924), *Sultan Abdülhamid-i Sâni* (son bölümü, A. Refik'e ait: M.G. no. 787, 856), *Sultan Cem* (İst. 1924, M.G. no. 857).

Osmanlı tarihçileri üzerine *İkdam*, *Yedigün*, *Yeni Mecmua* (M.G. 248-250)'daki yazılarını sonradan kitap halinde yayınlamıştır. Aşık Paşazâde, (İst. 1933) İdris-i Bitlîsi (*Akşam*, 27.8.1937), Hoca Sadeddin üzerinde geniş bir araştırma (*Yeni Mecmua*, sayı 62-63, *İkdâm*, 11.2.1914 ve 30.5.1923) yayınlamış ve bu yazılarından

bir kısmını bir kitap halinde çıkarmıştır. (Hoca Sadeddîn, İst. 1933, M.G. no. 814). *Fındıklılı Silâhdar Mehmed Ağa*, (İst. 1933), *Kâtib Çelebi* (İst. 1932, M.G. no. 825) Köprülüler üzerindeki makalelerini, 1931'de iki kitap halinde yayınlamıştır (2 cilt, İstanbul, 1931; Peçevi, İst. 1933, M.G. no. 849).

1920'de *Dersaadet* gazetesi yazarları arasına katıldı. 1933'te yazar ailesine katıldığı Bâbîâlî'de *Yedigün* yazıhanesi onun alışılmış uğrağı idi. *Âlimler ve San'atkârlar* (İstanbul, 1924, 407 sh.) adı altında topladığı eserde 7 tarihçi (Selânikî, Hoca Sa'deddîn, Peçûyî, Fındıklılı, Naimâ, Râşid), üç mi'mâr (Sinan, Davud Ağa, Kasım Ağa), iki Şeyhülislâm (Karaçelebizâde Abdülaziz, Yahya Efendi) bir sadrazam (Koca Ragıp Paşa), bir şâir (Nedim) ele alınmıştır. Bu biyografileri yazarken A. Refik vekâyinâmeleri ve hatta arşiv belgelerini kullanarak doğru tarihî bir tablo vermeye dikkat ediyor; kullandığı renkli üslûp dolayısıyla bu yazıların "vülgarize" nitelikte olduğu iddiası abartılı ve haksızdır. Bu kişiler hakkında bugüne kadar yazılmış en iyi biyografiler bunlardır.

A. Refik'e bilimsel tarihçiliğimizde seçkin bir yer veren çalışmaları, ilk kez Osmanlı Arşivi'nden yaptığı belge yayınları ve bu kaynağa dayanarak yaptığı incelemelerdir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ve ilk dönemi üzerinde önemli belgeler içeren en eski vakıf ve tahrir yayınları (*Fatih Zamanında Sultan-önü* (M.G. no. 179) ve *Fatih Zamanında Sultan - Öyüğü* (M.G. no. 180), *Fatih Zamanında Kocaeli* (M.G. no. 178), *Fatih Zamanında Teke-İli* (M.G. no. 181, 182), *Türk İdaresinde Bulgaristan* (973-1255), (İst. 1933, M.G. no. 868), *Memâlik-i Osmaniye'de Demirbaş Şarl* (İst. 1916, M.G. no. 831), *Memâlik-i Osmaniye'de Kral Rakoczi ve Tevâbii* (İst. 1933, M.G. 832), *Lamartin* (İst. 1925, M.G. 830) *Onaltıncı Asırda Râfizilik ve Bektaşilik* (İst. 1932; M.G. no. 841), *Türk Mimarları* (İst. 1932, M.G. no. 869), *İstanbul Hayatı* (İst. 1930-1932; M.G. no. 811-813, 839, 840), *Osmanlılar ve Büyük Frederick* (İst. 1917, M.G. no. 846), *Türk Hizmetinde Kral Tököli Imre (1683-1705)*, (İst. 1932, M.G. no. 867), *Türkiye'de Mülteciler Meselesi* (İst. 1926. M.G. no. 871). Arşiv belgeleri üzerinde araştırmaları özellikle *TOEM (TTEM)* ve *Darülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası ve Akşam Gazetesi*'nde çıkmıştır.

A. Refik'in arşiv belgeleri kullanarak araştırdığı konular, savaşlar, siyasi ve sosyal tarih, günlük hayat, biyografi alanlarını kapsar. Mimar Koca Sinan üzerinde daha önce 1917, 1921, 1922 yıllarında *Yeni Mecmua* ve *İkdam*'da yazıları çıkmış, arşiv tarihçilere açılınca belgeler ışığında yeni araştırmalar yayınlamıştır. Gazetelerde günlük olaylar dolayısıyla tarihten örnek veren yazılar yazardı (meselâ 1924'te ulema üzerine: *İkdam*, 7.11.1922), "Hilâfet Meselesi ve Yeni Türkiye". Balkan Harbi akabinde, II. Viyana kuşatmasından sonraki bozgunlar üzerinde "Felâket Seneleri" başlıklı yazıları (*İkdam*, 4.12.1913, 13.1.1914, 25.5.1920) sonra bir kitap halinde genişletildi.

Osmanlılarda günlük ve sosyal hayat üzerinde yazılmış eşsiz bir Batılı gözlem eseri, Lady M.W. Montague'nin mektuplarını A. Refik Türkçeye maletmiştir (*Şark*

Mektupları, çeviren ve tahşiye eden Ahmed Refik, İst. 1933). A. Refik'in Türkçeye malettiği önemli başka bir eser de, L. Thuasne'in *Gentile Bellini et Sultan Mohammed II* (Paris 1888) adlı eserdir (*Fatih Sultan Mehmed ve Ressam Bellini*, İst. 1909).

A. Refik Osmanlı tarihi kaynaklarından önemli bazı eserleri (M.G. no. 804b) bugün bile güvenle kullanılabilir biçimde yayınlamıştır. Bunların başında, *Silâhdar Tarihi* (M.G. 854) gelir. Bu eser Fındıklı Mehmed Ağa'nın çoğu padişahlara gönderilen telhislere ve kendi gözlemlerine göre yazılmış son derece önemli bir tarihtir; Mehmed Halife *Tarih-i Gilmânî*, İst. 1924 (M.G. no. 860) bu kaynak eserler arasında sayılmalıdır. A. Refik'in *Meşihat* arşivinden yararlanarak yayınladığı *İlmiye Salnâmesi*, (İst. 1918, M.G. 817) önemli eserlerinden biri olup içinde şeyhülislâm-ların kısa biyografileriyle fetvâlarından örnekler yer almaktadır.

A. Refik gazete ve haftalık dergilere yazı yetiştirme kaygısıyla tarih araştırmalarından birçoğunu acele romansı tarih biçiminde yazmıştır. Fakat bu eserlerinde de A. Refik, tarihi gerçeklere sadık kalmaya, olayları halkın anlayacağı sade bir dille akıcı bir üslûpla sunmaya çalışmıştır. Onun tabiatındaki rindlik, eserlerine romantik bir hava vermiştir. Nizameddin Nazif onu güzel tanımlar: "Gerek Türk tarihçiliğinde ve gerek umumî Türk kültüründe Ahmed Refik'in arz ettiği endam pek enine boyunadır". Biz tarihçiler bugün onun arşivlerden çıkardığı tarih belgelerini gerçek eseri diye algılıyorsak da, onun en büyük eseri bir ressam gibi canlandır-dığı ölmez tarihi tasvirlerdedir.

A. Refik hakkında tarihçi olmayanların şu hükmü tamamiyle yanlıştır: "Memleketimizde Ahmet Refik adlı biri çıkıp da tarihî eserler yazmasaydı, bugün umumîleşmiş ve Batı âlemine bile müessir olmaya başlamış olan tarih sevgimiz vücut bulmayacaktı. Onu bu bakımdan ya da bir tarihçi değil, tarih mimarı sayabiliriz". Bütün dostları onu Hoca diye anarlarmış. Evet, o çok bilgili, öğreten hocadır. Hoca Osmanlı lehçesinde: Halk arasında bilgide önde gelen usta öğretici, Divan-i Hümayun'da büro başkanı (*hacegân-i Divân-i Hümayun*), büyük zengin tüccar anlamlarında kullanılır. A. Refik, tabii ilk anlamda Hoca idi⁵.

Bir söyleşide, Feridun Kandemir'e tarih yazıcılığını kendisi şöyle anlatıyor (M.G. 35): "Tarihi en doğru olarak yazmaya çalışırım... Vicdanım kanaat etmezse tek satır yazmam... Vesikaya istinad ederek yazılan tarih biraz sanatla süslenmelidir. Tarih, mazinin romanıdır. ... Bütün ilim adamlarının mesaisi geçmiş zamanları canlandırmak etrafında toplanıyor; kitabeler, müstehaseler (fosiller), kütüphaneler, araştırmalar hep maziye aydınlatıp bugünkü insanlara göstermek". Onun içindir ki, A. Refik kendisi tarihi bir ilim olmaktan çok bir sanat sayar. Der ki, "Tarih

⁵ Ahmed Refik'in biyografisi hakkında başlıca eserler: Reşat Ekrem Koçu, *Ahmed Refik*, İst. 1938; Halit Bayrı, "Müverrih Ahmed Refik", *Yeni Türk Dergisi*, sayı 59, 1937, *Ahmed Refik Altınay*, Muzaffer Gökman, Türkiye İş Bankası Kültür yay. 186/8, İst. 1978.

sanattır ve ilim onun yardımcısıdır... *Erudition* tarihe malzeme hazırlar. O malzeme ile de müverrih binayı kurar ve asırlardan sonra gelen nesillerin gözlerinde geçmişini canlandırır" (M.G. s. 34). Nihayet, yakınlarda anladığımız gibi, gerçek tarih, toplumların hayatına, insanlığın macerasına bir bütün olarak bakabildiğimiz tasvir değil midir?

Büyük tarihçi bize kadar gelebilmiş kırık dökük kalıntıların ötesinde büyük manzarayı, tablonun bütününü bize gösterebilen, mesafeleri aşan şâir gibi geçmişe derinliğine bakabilen tarihçidir. Ahmed Refik'te bu kudreti sezebiliyoruz. Ahmed Refik, büyük tablolar çizmeyi seven tarihçi idi.

MEHMED FUAD KÖPRÜLÜ (1890-1966)

Fuad Köprülü 22 Kasım 1890'da İstanbul'da doğdu. Babası, Beyoğlu İkinci Cezâ Başkâtipliği'nde bir bürokrattı. Köprülü, II. Abdülhamid döneminde Batı geleceğinde lâik bir eğitim veren, Batı dillerini öğreten idâdî mektebini bitirdi. İdâdî mektepleri, 1880'lerden sonra Türkiye'de yükselen Batıcı Aydınlanma Çağı'nın asıl kaynağıdır. İdâdîde Köprülü Fransızca öğrendi, böylece erken yaşta Fransız edebiyatı ve fikir hayatı ile tanışma imkânı buldu. Fuad Köprülü, Osmanlı-Türk ilmini bilim dünyasında ilk defa hakkıyla temsil eden ve Avrupa'da ilim pâyelerine lâik görülen ilk Türk bilim adamlarındandır. Kendisinden önce ilk kez Batı bilim metodlarını memlekete getiren, uluslararası ün kazanmış seçkin bilgin Halil Edhem'i unutmamak gerekir⁶. Balkanlarda bozgun, Rumeli'nin kaybedilişi (o zaman Balkanlarda istatistik verilere göre 4 milyon Müslüman yaşıyordu) tüm Türkleri derin bir keder ve umutsuzluk içine atmıştı. Türk milliyetçiliği, yeni Türkiye, bu umutsuzluğun getirdiği tepkiden doğdu. Hanedan, daha 1908'de II. Meşrutiyet'in ilânıyla beraber memlekette tüm iktidarını ve nüfuzunu kaybetmişti; artık herkes Türk milletinden söz ediyordu.

Genç Fuad Köprülü, tüm aydınlar gibi milletin derin acısını paylaşıyor, geleceğin umudunu Türkçülük'te buluyordu. *Türk Ocağı*'nda Ahmed Ağaoğlu, Hamdullah Subhi, Akçuraoğlu Yusuf, Mehmed Emin, Ali Cânib, Celâl Sâhir ve Hüseyin Râgıb Beyler, Türkçülük davası için çalışanlar bir araya gelmişlerdi. O karanlık hava içinde Köprülü, tek manzum eseri olan "Türk'ün Duâsı" adlı eserini yazdı (1913). Eser, Bahâ Bey tarafından bestelendi. Aynı yıl İzmir'de, Köprülü ve belli başlı Türkçülerin huzurunda sahneye kondu⁷.

Akşam semâda ma'bed-i ecrâm açıldı
Bak Mihrâb-i Kibriyâ'ya çıkar şimdi her enîn

⁶ Bkz. Yukarıda: "Halil Edhem".

⁷ F.A. Tansel, "Fuad Köprülü'nün Türk Ocaklılarla İzmir Seyahati ve Temsil Edilen Manzum Tiyatrosu: Türk'ün Duâsı", *Türk Kültürü*, VIII-92, 512-531.

beytiyle başlayan oldukça ağır *Fecr-i Âtî* edebî üslûbuyla yazılmış olan eser (304 mısra), Köprülü'nün o zamanki Türkçü duygularını yansıtmaları bakımından çok ilginçtir.

Gûş eyle münâcât-i elemsâz-i miyâhı

gibi şâirâne

Lâhûta pervâz eden ervâh-i bekâyız

gibi mistik mısralarla beraber,

Ey Tanrı, ey Su Tanrısı, ey Arz ilâhesi

.....
Nâlân sesinde Altay'ın âvâz-i ra'di var
Tolgam düşük, elimde kılıç, münkesir, zebûn,
Zırhum şikeste, cebhe-i ye'simde acz-ü-hûn

.....
Türküm, başımda hâle-i pür-nuru ceddimin
Ulvî gözümde milletimin ihtîşâmı var

.....
Ey ceddin, ey Oğuz, ebedî, şanlı kahramân

.....
Ey altun-ordu, ey ulu hâkanlar ordusu

.....
Orhun, o devri nazre-i a'sâra hep okur

.....
Turan'ı kıl sıyanet, o Arz-i Mukaddesi,
Türkün o şanlı nâmını Rabbim sen etme hâr

.....
Türküm, o zî-şeref, ulu kavmin bir oğluyum
Kalbim hilâl-i dîn ile rûşen, fakat gumûm

.....
Göklerde Tanrı meş'ali zannettiğim hilâl
Yıllarca oldu rûhuma mihrâb-i infi'âl

.....
Râzî olurmusun buna, ey Rabb-i intikâm,
Mahveylesin Hilâl'ini bir kitle-i zalâm!

.....

Yollarda hûn içinde cesedler harâbeler,
 Bir memleket ki, her yeri en kanlı bir mezâr
 Susmuş ezan sadâları, ulvî minâreler
 Açmış sermâya dest-i duâ, lâli intizar

.....
 Türk'ün gözünde kanla yanan berk-i intikâm
 Tanrım, bugün felâket-zede, bî-çâre milletim

.....
 Tekrâr açar mı Altay'ın üstünde bir bahar
 Teshîr eder mi hâki yüce altun-ordular

.....
 Bak ufka: Güneş doğdu, emel şu'lesi yandı,
 Matem-zede gözlerde hayat aşkı uyandı

Türk'ün tanrısına, Altaylara, mukaddes yurt Turan'a, Altın-ordulara hitâb eden bu mısralar, daha 1913'te bu genç adamın ruhunda, Türkçülük ateşinin nasıl yandığını belgeliyor; bu mısralar onun Türklük için, tarihte Türk'ün şeref ve haysiyeti için gelecek yıllarda kalemiyle yapacağı uzun mücadelenin, büyük gayretlerin habercisidir.

1913'te "Türk'ün Duâsı" İzmir'de sahneye kondu; 1919'da Yunan İzmir'e ayak bastı; 1922 Eylülü'nde Mustafa Kemal "Altın-Ordularla" orada idi. Köprülü, tüm bir çağın adamıdır, hercümerçler gören bütün bir çağ onda yaşamıştır.

Çok genç yaşta muhtelif liselerde aldığı muallimlik vazifelerinden sonra Köprülü 23 yaşında İstanbul Darülfünûn'u Türk Edebiyatı Tarihi müderrisliğine getirilmiş, daha sonraki yıllarda Mülkiye, Sanayi-i Nefise mektepleri, İlahiyat Fakültesi, Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Siyasal Bilgiler Okulu gibi çeşitli yüksek okullarda 28 yıl profesörlüğü esnasında yurda binlerce değerli eleman yetiştirmiştir. 1915'te *Millî Tettebbûlar Mecmuası*'nı çıkaran Fuad Köprülü, 1924'te *Türkiyat Mecmuası*, 1931'de *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1938'de *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*'ni yayınlamaya başlamış ve 1936-1941 seneleri arasında *Ülkü* dergisinin müdürlüğünü yapmıştır.

Fuad Köprülü yayın faaliyetine daha 18 yaşında başlamış ve sayı bir mânâ ifade ederse 42 yıl içinde 210 eser ve etüd ve 1000 kadar makale yayınlamıştır. Fuad Köprülü 1923'te Paris'te *Uluslararası Dinler Tarihi Kongresi*'nde, 1928'de Oxford'da *Müsteşrikler Kongresi*'nde, 1929'da Londra'da *Uluslararası Dinler Tarihi Kongresi* ve Harkofta, *Müsteşrikler Kongresi*'nde, 1938'de Zürih'de toplanan *Uluslararası Tarihî İlimler Kongresi*'nde Türkiye'yi temsil etti. 1925'te Rusya Şûra Cumhuriyetleri Birliği İlimler Akademisi Muhabir üyeliğine 1934'te Macar İlim Akademisi mu-

habir üyeliğine ve Prag Şark Enstitüsü muhabir üyeliğine seçildi. 1927'de Heidelberg Üniversitesi, 1937'de Atina Üniversitesi kendisine fahri doktorluk unvanı tevcih etmişlerdir. 1939'da Sorbonne Üniversitesi'nin geleneksel büyük merasimle fahri doktorluk (*doctor honoris causa*) verdiği uluslararası ün yapmış birkaç âlim arasında Fuad Köprülü de bulunuyor ve Batı üniversitelerinin şeref direğinde tarihte ilk defa Türk bayrağı dalgalanıyordu. Büyük anlamı olan bu andaki duyularını kendisi şu kelimelerle ifade etmiştir: "Bu benim ilim hayatımın en değerli mü-kâfau oldu". O zaman Türkiye basını bu büyük başarıyı hararetle kutlamıştır.

Siyaset ve devlet adamı olarak Fuad Köprülü'ye gelince; Köprülü II. Dünya harbi sonrasında CHP'nin tek parti rejimine karşı Demokrat Parti kurucularıyla birlikte siyasî mücadeleye atılmış, gazetelerde yayınladığı yüzlerce makale ile demokrasi hareketinin düşünce önderliğini yapmıştır. Demokrat Parti iktidarında Dışişleri Bakanlığı görevinde bulunmuş, sonra Demokrat Parti'nin öbür kurucularıyla arası açılmıştır (1957). Köprülü'nün orijinalliğini daima saklayan yazılarının yeni harflerle bir seri halinde basılması gereklidir. Köprülü'nün millî tarih ve kültür alanında geniş faaliyetinin derin etkisi, kendisinden sonra öğrencileri ve izleyicileri tarafından önemli bir siyaset-fikir akımına, Türk-İslâm Sentezi hareketine vücut vermiştir⁸. Türk-İslâm sentezi düşüncesi, Gökalp ve Köprülü'yü izleyerek, Turancılık yanında daha ziyade Anadolu bir karakter taşır.

Millî kültürü, millete özgü bütün kültür öğeleriyle, edebiyattan ekonomiye kadar tüm sosyal ve kültürel etkinlikleriyle bir bütün sayan Gökalp-Köprülü ekolü, bu sentezi bir tarihî sentez olarak algılar ve Türklerin bin yıl İslâm kültür dairesinde tarihî deneyiminin sonucu sayar.

Köprülü, Cumhuriyet döneminde İstanbul ve Ankara Üniversitelerinde Türk tarihi ve kültürü üzerinde kendisinden sonra gelen iki kuşak bilim adamının hocası ve ilham kaynağı olmuştur.

Gökalp sosyolojisini izleyen Köprülü'nün Türkiye'de, 1918-1950 döneminde edebî ve sosyal ilimler alanında Batı bilim ve araştırma metodunu başarıyla uygulayan ilk büyük bilim adamı olduğu kabul edilmektedir.

Fuad Köprülü çok erken yazı hayatına atılmış ve daha o zamanki düşünce ve eğilimleri sonraki faaliyetlerini belirlemiştir. *Servet-i Fünûn*'da çıkan gençlik şiirlerini 19 yaşında yayınladığı "Hayat-i Fikriye" adlı eser izledi. İskandinav edebiyatı ve Fransız Parnas şâirleri hakkında bu eser, onun sentez gücünü gösteriyordu. Fuad Köprülü, gençlik yazılarında ve şiirlerinde genellikle Meşrutiyet dönemi edebî ve fikrî akımlarının etkisi altındadır. 1908 Meşrutiyet inkılâbından sonra memlekette birden bire serbestleyen yayın faaliyeti, fikir ve edebiyat hayatına görülmemiş bir

⁸ Türk-İslâm Sentezi hakkında bkz. "Türkiye Cumhuriyeti ve Osmanlı", *Doğu Batı*, II-5 (Ocak 1999), 14-18.

canlılık getirmişti⁹. Edebiyatta bir taraftan *Servet-i Fünûn* geleneği devam ediyor, öte yandan Türkçülük cereyanı gittikçe kuvvetleniyordu. O dönem fikir hayatında Fransız pozitivistlerinin kuvvetli etkisi görülmektedir.

Genç Köprülü'nün o tarihlerde çok rağbette olan Gustave Le Bon'dan Türkçeye iki risale tercüme ettiğini, *Servet-i Fünûn* mecmuasında *hüsrân*, *bedbinlik*, *melâl-i mesâ* gibi romantik şiirler yazdığını görüyoruz. Aynı mecmuada edebî tenkit ve biyografi yazıları da ("Tolstoy", "Edebiyatta Marazî Tipler") yazıyordu. Buradan, 1911'de ilgisi ilk defa millî dil ve edebiyat sorunları üzerinde yoğunlaşıyor ve "Edebiyat-ı Milliye", "Halk ve Edebiyat", "Din ve Edebiyat" adlı makalelerini yayınlıyor; bunlar, onun gelecekteki çalışma yollarını belirleyen birer sezgi, birer program niteliği taşıyordu. Aynı yıl içinde klasik edebiyat alanında "Aruz Meselesi" "Tazar-runâme-i Sinan Paşa" adlı etüdlerini yayınladı. Bu arada rüşdiye ve idâdî mekteplerinde, bu arada Galatasaray, Kabataş idâdîlerinde öğretmenlik yapıyordu.

Genç muallim Köprülü bu tarihlerde Hukuk Fakültesi'ne de devam etti (1907-1911). Tefvik Fikret'in sanatını inceleyen makaleleri yanında onun *Donanma Mecmuası*'nda *Tenakus-i Nüfus*, *Muhaceret Meselesi*, *Buhran-i İctimaî* adlı makaleleriyle kanunların menşe ve esası üzerinde bir tercümesi, daha bu devirde hukukî ictimaî konulara ilgisini göstermektedir.

1911'de, Ömer Seyfeddin, Ziya Gökalp gibi Türkçü yazarların dergisi *Genç Kalem*'de "Yeni Lisan", sade Türkçe davası ortaya atıldı. Köprülü, bu akıma karşı *Servet-i Fünûn*'da, dilin ictimaî (sosyolojik) bir olgu olduğu, onun doğal gelişimine karışmanın zararlı sonuçlar vereceği tezini ileri sürdü. Günümüzdeki dil kargaşasını o zaman sezmiş görünüyor. Kendisi, Cumhuriyet döneminde çeşitli yazılarında aynı fikri savunmuş, Yusuf Hikmet Bayur'un kullandığı yapay dili beğenmemiştir. Köprülü, erkenden parlak bir genç âlim şöhreti yaptı ve 1913'te 23 yaşında Darülfünûn'da Türk Edebiyatı Tarihi müderrisliğine getirildi. Aynı yıl, "Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl" adlı ünlü etüdünü yayınladı. Edebiyat tarihi araştırmalarına yeni bilimsel bir yaklaşım ifade eden bu yazı sonraki yıllarda örnek bir inceleme olarak değerini saklamıştır. Ziya Gökalp'in etkisiyle Köprülü, edebiyatın bir sosyolojik araştırma konusu olduğunu belirtmekte idi. Yukarıda anlatığımız gibi, Balkan Harbi'nde ordularımızın uğradığı bozgunlar, tüm memlekette olduğu gibi onun ruhunda da derin bir etki yaptı. *Tasvîr-i Efkâr*'da, "Müdâfaa-i Milliye", "İntibah Yolları" adlı yazıları, *Türk Yurdu*'nda "Türk'ün Duâsı" "Meriç Türküsü" adlı şiirleri ve "Hicret Hikâyeleri" acı gerçeği ve geleceğe doğru umutları yansıtıyordu.

Köprülü, edebiyatı geniş anlamda ele alarak gerçekte bir kültür tarihçisi olmuştur. Darülfünûn'da ilk sosyoloji kürsüsünü kuran Ziya Gökalp'in güçlü etkisi altında idi. Köprülü, 1915'te Gökalp ile birlikte *Âsâr-i İslâmiye ve Milliye Encümeni*'ni kurdu. Bu encümen, 1909'da Halil Edhem'in öncülüğü ile Osmanlı tarihini

⁹ Bkz. Bilge Ercilasun, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Tenkit*, Ankara, TAKE 1995.

çağdaş bilimsel esaslar çerçevesinde inceleme amacıyla kurulmuş olan *Târîh-i Os-mânî Encümeni* (bkz. yukarıda) karşısında Türk kültürü araştırmalarına öncelik tanıyordu (bkz. ileride).

I. Dünya Savaşı'ndan sonra etnik-millî toplumlarda, millî kimlik, millî kültür, temel toplum sorusu olarak ele alınmaya başlamıştı. Ziya Gökalp'in sosyolojisinde bu kavram, en köklü biçimde geliştiriliyor. Durkheim'ın (1950'lerde Radcliffe-Brown'ın) yaklaşımı, yani toplumu organik bir varlık, bir sistem içinde inceleme metodunu, Gökalp Türk toplumu üzerinde incelemeleriyle genişletmiştir.

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında, özellikle Balkan Savaşı felâketinden sonra bir Türklük-kimlik bilinci her zamandan ziyade bir açıklıkla ortaya çıkmıştır. 1915'te Darülfünûn muallimlerinden Ziya Gökalp ve M. Fuad Köprülü, bir *Âsâr-i İslâmiyye ve Milliyye Encümeni* kurulmasında önyak oluyorlar. Bu bilim kurumu İslâmî konulardan daha ziyade yönetmeliğinde, "Türklerle ait müessesâtı muhî-i ic-timaîsi" içinde araştırma görevini üstleniyor. "Din, ahlâk, hukuk, iktisad, lisan, be-di'iyât (estetik), fenniyat (teknoloji) ve bünye-i ictimaiyye" araştırma alanları ola-rak tespit edilmiş; ve bir *Millî Tettebbu'lar Mecmuası* çıkarılması kararlaştırılmıştır. İlk sayısı 1915'te çıkan mecmuada, Ziya Gökalp ve Fuad Köprülü Türk kimliğine ve kültürüne ağırlık veren incelemeler yayınlamaya başladılar. Mecmuanın başlığı al-tında "İslâm Medeniyeti ve Türk Harsına ait Millî Tettebbu'lar" sözlerini okuyoruz. Bu sözler, Gökalp'in medeniyet ve hars (kültür) arasında temel ayrılık teorisini be-lirtiyordu.

Gökalp, ilkin E. Durkheim'den yaptığı çeviriyle "Bir Kavmin Tedkikinde Takib Olunacak Usûl" adlı makalesini yayınladı. Bu yazıya göre, sosyal gerçeklik, birey üs-tünde tamamiyle ayrı bir realitedir. Kültür, belli bir sosyal realitenin belli yapısal-ış-levsel ifadesidir. "Kavim (millet), bu içtimâî şe'niyein (*social reality*), lisan ve âdâtta müşareket suretiyle tam bir uzviyet (*organism*) şeklini aldığı zamanki hali olmuş olur". Toplum araştırması, özel bir ilmin, sosyal realiteyi inceleyen bir ilmin (*sosyoloji*) konusudur. Lisan ve örf-i âdatın incelenmesi temel araştırma alanıdır. Gökalp, daha sonra Mecmua'da "Eski Türklerde İctimaî Teşkilât" adlı yazısında Sa-kalar'a kadar giden İslâm öncesi Türk sosyal örgütlenme biçimleri ve mitolojisi üzerinde etraflı bir deneme yayınladı¹⁰.

Böylece Gökalp, kültürü, en eski dönemlerden başlayarak belli bir toplumun tarihi deneyimlerinin ona kazandırdığı belli bir kimlik olarak kabul ediyor, böylece esas itibarıyla 19. yüzyıl evrimci (*evolutionist*) yaklaşımını izliyordu. Gökalp, bir topluma ait kültürün (*harsın*), bir doğal organizma gibi, kendi kimliğine karşı olan yabancı öğeleri dışladığını ve kimliğini bağnazca savunduğunu ileri sürüyordu. Kültürü oluşturan en eski ana öge, Gökalp'e göre ilkel (*primitive*) inanç sistemidir. Evrensel dinler geldiği zaman da, bir halk onu kendi inanç sistemine uydurmaya

¹⁰ Daha sonra bu yoldaki incelemeleri şu kitapta topladı: *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1925.

çalışır. Belli bir kimlik (*personality*) oluşturan kültür, başka bir kültürle özdeşleşemez, diyordu Gökalp. (aynı görüş için Radcliffe-Brown, S. Eisenstadt). Nasıl ki, bireyin kimliğinin oluşmasında yaşamı boyunca kazandığı deneyimler onun kişiliğini (*personality*) yapar ve o kimlik köklü bir değişime uğramaz.

Gökalp'in kültür ve medeniyeti keskin biçimde birbirinden farklı realiteler olarak algılaması, Osmanlı kozmopolit yüksek saray "medeniyetinin" halk kültüründen o derece kopuk görünmesiyle ilişkili olsa gerek.

F. Köprülü'nün M.T.M.'da ilk yazısı "Âşık Edebiyatı" incelemesi, millî kültürden ne anlamak gerektiği üzerindedir. Köprülü, bu yazısında şifâhî (ağızdan, yazısız) halk edebiyatıyla "klasik havâss edebiyatı" arasında keskin ayrılığı belirtir, fakat "muhteşem küberâ konaklarında olduğu gibi köylere kadar her yerde rağbet bulan" Âşık edebiyatının, "eski Türk estetiğini" temsil ettiğini belirtir. Köprülü, Âşık edebiyatı hakkında şuarâ tezkerelerinde hiçbir kayda rastlanmadığını işaretle, "koyu bir Acem mâneviyeti iktisâb eden" sanatkarlar, "halkın zevkini, rağbetini, temâyülünü" düşünemezlerdi, diyerek saray ve halk arasında derin kültür ayrılığını vurgular.

Öbür yandan Köprülü, Osmanlı klasik kültür aşamalarını da tespite çalışmıştır. Köprülü'ye göre, "acemperestlik" modası, yani halk kültürü karşısında sarayın temsil ettiği İran menşeli yapay "medeniyet", Fâtih ve II. Bayezid dönemlerinde en yüksek derecesine varmıştır. Osmanlı klasik medeniyeti 16. yüzyılda, Köprülü'nün deyişiyle "İstanbul ve Osmanlı medeniyeti"; ona göre, kaynağı olan Orta Asya Timurîler medeniyetini gölgede bırakacak bir düzeye varmış, tüm Türk dünyasında çekiciliğini göstermeye başlamış, kendi orijinal kimliğini kazanmıştır (Sanat tarihçilerimiz, dekoratif sanatlarda Osmanlı sanatının doruk noktasını III. Murad döneminde tespit ederler).

Köprülü, Osmanlı klasik medeniyetinin halka sırtını çevirmesinin, Yıldırım Bayezid (1389-1402) döneminde başladığını belirtir. Daha sonraki yıllarda bu üretken büyük bilgin, Türk kültür tarihi araştırmalarını, Türk dini (*Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*), Türk hukuku ve kurumlar tarihi, Türk ekonomi tarihi (*Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1931) konularını ele alarak genişletmiştir. Bu yazılarda o, Osmanlı kültüründe Avrasya eski Türk kültürünün devamı ve etkileri konularını özgün biçimde işlemiştir. Meselâ, bu yazılarından biri, "İslâm Âmme Hukukundan Ayrı Bir Türk Âmme Hukuk Yok mudur?" başlığını taşır. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* adlı klasik eserinde, Ahmed Yesevî ve Yunus Emre'de İslâm medeniyeti dairesinde özgün Türk dinî düşüncesinin kaynaklarını ayrıntılarıyla inceler. Onun açtığı çığırdâ, halk edebiyatı ve folklor (P.N. Boratav, O.Ş. Gökyay), din tarihi (Abdülbâki Gölpınarlı, Abdülkadir İnan), Türk tarihi (O. Turan, M.A. Köymen, İ. Kafesoğlu), genellikle Türk kültürü araştırmaları büyük bir gelişme göstermiştir.

II. Meşrutiyet döneminde millî heyecanla Türk tarihinin birçok yazma kaynak eserleri, kütüphane raflarından indirilmiş ve yayınlanmıştır (1980'den sonra aynı ilgi ve yayın faaliyeti kendini gösterecektir). Türk dili ve edebiyatı alanında özellikle Macar türkologların araştırmaları (bak. T. Yozif, "Türk Dili Yâdigârları", *MTM*, II-1, 81-133) izlenmiş, *Kutadgu Bilig*, Ahmed Yesevî'nin *Hikmet*'leri, Aşık Paşa *Garîbnâme*'si, Ahmedî'nin *İskendernâmesi* tanıtılmış, Türk antikitesinin temel kaynağı Mahmud Kaşgarî'nin yazdığı *Divanu Lügati't-Türk*'ün keşfi ve yayınlanması heyecan uyandırmıştır (bak. *MTM*, II-1, 167-170). Köprülü o yıllarda hararetle bir Türk milliyetçisi idi. *Muhâkemâtü'l-Lugateyn* adlı eserinde Türkçenin ifade gücü bakımından Farsçaya üstün olduğunu kanıtlamaya çalışan Ali Şîr Nevaî, Köprülü'ye göre "hakikî bir milliyetperver"dir. *MTM*'larda çıkan bir yazısında (II-194) "Türk cengaverlerinin Ak ve Kara Deniz kıyılarında yükselen tevhîd nidaları" ile coşuyor, Selçuklu döneminde Anadolu'da Türk ruh ve irfanından söz ediyordu.

"Anadolu'daki Selçuk hükûmeti sair mahallerdeki Selçukî hükûmetlerinden daha ziyade millî ananelere sadık kalmış"tır gözlemini yapıyor; Selçuklularda "Oğuz Töresi denilen millî Türk kanunnâmesi âdetâ mukaddes bir mahiyeti hâizdi" diyordu. Köprülü Selçuklu Devleti'nde 24 Oğuz boyunun öncelikli önemini belirtir.

Kandemir ile bir söyleşide (*Yedigün*, no. 160) Köprülü itiraf eder ki, yazarken çok titizdir. "En sevmediğim, korktuğum şey yazmaktır... yazdıktan sonra keyiflenirim. Fakat yazarken çektiğim azabı sormayınız".

Köprülü, daha 16 yaşında iken Fransız edebiyatına merak sarmış. Kendi ifadeyle, "sonraları felsefeye, sosyolojiye daldım. Hele sosyoloji beni çok alâkadar etti" diyor. Türkiye'de 1908 Meşrutiyet ilânı ile fikir tartışmaları patlak vermiştir. Köprülü de ilk yazılarını o tarihten sonra 18 yaşında yayınlamaya başladı. İlk yazısı, *Tanın* gazetesinde çıktı. Şiirlerini *Servet-i Fünûn*'da yayınladı. Yazılarını Sade Türkçe davasıyla ortaya atılan *Yeni Mecmua*'ya verdi. 1907'de girdiği Darülfünûn'da derslerin seviyesizliği yüzünden tahsili bıraktığını söyler. "Mücadeleyi sevmem" "sağlığım yerinde", "bol bol yürürüm", "sinemaya pek az giderim, dansı pek beceremem, musikiyi severim, ama bilhassa alaturkayı" diyor. Köprülü araştırmalarını tamamlamadan yayınlamak istemezdi. Onun için yazılarında "yakında neşredeceğimiz makalemizde" notuna sık sık rastlarız. "Yirmibeş senedir üzerinde işlediğim, notlar topladığım muhtelif mevzular vardır ki, henüz neşredilmek zamanı gelmemiştir", diyor. Köprülü kendini uluslararası ilim dünyasına tanıtan eserinin *İlk Mutasavvıflar* olduğunu işaret eder.

1924'te *Türkiyat Enstitüsü*'nü kuran Köprülü'ye ertesi yıl, Sovyetler Birliği İlimler Akademisi Muhaber üyeliği tevcih edilmiştir. 1924'te Millî Eğitim Müsteşarlığı, yakın fikir arkadaşı Ziya Gökalp'in kaybı tarihine rastlar. En keyiflendiği şey, talebelerinin birinin bir kitap çıkarması imiş; "bu bana sonsuz bir saadet verir"

diyor. Hocalık, ilim adamları yetiştirmek, gerçekten onun eserleri gibi hayatının önemli parçasıdır. "Çok zeki çocuklarımız var, tahsil ile Avrupalı öğrencilere üstün çalışmalar yapabiliyorlar", diye ekliyor. Köprülü sigara ve kahve tiryakisi idi. "Dünyaya yeniden gelsem... aynı yolda yürümekte bir lâhıza tereddüt etmezdim" diyor. Demokrat Parti saflarında hizmet yılları (1950-1957, Dışişleri Bakanı), Türk demokrasisine yaptığı hizmetler yanında ilim için bir kayıp olmuştur. Keşke politikaya heves etmeseydi. Başbakan Adnan Menderes iken, partiden ve bakanlıktan ayrıldıktan (1957) ölümüne kadar (26 Haziran 1966) geçen hayatı, terk edilmişliğin acı hikâyesidir. 27 Mayıs 1960'ta Yassı Ada'da mahkeme önüne çıktı, beraat etti. Üniversiteler, hocaları Köprülü'ye eski kürsüsünü geri vermek bir yana, konferrans vermeye dahi davet etmediler. TBMM karşısındaki apartmanında, yurduna, Türklüğe o kadar hizmetler yapmış bu büyük fikir adamı son yıllarını dünyaya küsmüş, yalnızlık içinde, bir kaza sonucu gelen çok ızdıraplı günlerle bitirdi.

Hocam Köprülü ile yakın ilişkilerim olmuştur, bundan söz etmem gerekir, sayıyorum.

Köprülü, bir yandan TBMM'de meb'usluk (milletvekilliği) hizmetini yaparken aynı zamanda DTCF'de *Orta Çağ Tarihi* ve Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde *Türk Müesseseler Tarihi* okutuyordu. DTCF'nde onun derslerine ve seminerlerine devam ettim. Timur üzerinde bir seminer ödevimi okuyup bitirdiğimde sınıfa dönerek "hepinizden bu düzeyde bir çalışma beklerim" dediğini daima iftiharla anımsıyorum. Fakülteden lisans diplomasını aldığım zaman "ilmî yardımcı" olarak kalmam için Dekan Emin Erişirgil'e şahsen gidip tavsiyede bulundu; böylece akademik kariyere girmemde başlıca âmil oldu. Bundan sonraki yıllarda kendisiyle ilişkilerimiz devam etti. Akbıyık'taki evini ziyaret eder; konuşmalarından feyz alırdım. Ankara'da bir kaptıkaçtının çarpması yüzünden ayluk kemiği kırıldı, hastanede mikrop kaptırdıkları için, bacağı kangren oldu, yataktan çıkamaz hale düştü. Eşi Behice Hanım ona salon ortasında bir yatak yapmıştı; ziyaretçileri orada kabul ederdi. Bir ziyaretimde onu oğlu Orhan'la yalnız buldum. Orhan'a boğuk bir sesle, "Orhan, Orhan sen benim gözüm, elim, ayağımsın" diye inledi. O sahneyi asla aklımdan çıkaramam.

ÖĞRETİM VE BİLİM HAYATI

Öğretim alanında hizmetleri, onun hayatında ayrı önemli bir bölümdür. 1910-1913 yıllarında çeşitli liselerde öğretmenlik yapmış, 1913'te İstanbul Darülfünûnu (Üniversitesi) Türk Edebiyatı Müderrisliği'ne (Profesörlüğüne) getirilmiştir. 1921-1928 yıllarında Lise öğrencileri için bir *Millî Tarih* (6 kitap, İstanbul, Kanaat Kitabevi) yayınlamıştır.

Çok genç yaşta öğretmenlik hayatına giren Fuad Köprülü'nün muallim, eğitimci ve teşkilâtçı olarak başardığı işler önemlidir. 1912'de *Hak* gazetesinde "Osmanlı İttihad Mektepleri", "Bizde Usûl-ü Tahsil ve Terbiye", "Talebe Hayatı" gibi eğitim üzerinde yazılar yazdı. 1914'te *İdâdiler* için "Kıraat-i Edebiye" "Malûmat-i

Edebiye" kitapları, 1915'te ilk mektepler için "Millî Kıraat", 1916'da "Türk Dilinin Sarf ve Nahvî", "Yeni Osmanlı Tarihi", 1921'de "Millî Alfabe", 1922'de "Mektep Şiirleri", 1927'de "İlk Mektepler İçin Yeni Millî Tarih" gibi kitaplarla, genç kuşakların Türkçü millî eğitiminde oynadığı büyük hizmeti anımsamak yeter. Köprülü Türk üniversitesi ve ilim kurumları üzerinde de düşüncelerini çeşitli vesilelerle yayınladı. 1923'te "Darülfünûn ve Millî Terbiye", 1927'de "Akademi Meselesi" ve "Darülfünûn'un Vazifeleri" adlı makalelerinde geleceğe yönelik ileri görüşler ileri sürdü.

Köprülü'nün üniversitelerde profesörlük hizmeti cidden çok verimli olmuş, özellikle bilimsel anlayışla millî tarih ve Türk kültürü konularını işlemeye ve derinleştirmeye yetenekli değerli araştırmacılar yetiştirmiştir.

1924'te İstanbul *Darülfünûnu*'na bağlı olarak kurduğu *Türkiyat Enstitüsü* yalnız dünyaca tanınmış bir Türkoloji merkezi haline gelmekle kalmamış, aynı zamanda Türk edebiyatı tarihi, Türk filolojisi ve folklor alanlarında birçok değerli araştırmacıların toplandığı, yetiştiği, eser verdiği bir merkez olmuştur. Enstitü'nün kuruluşundan, 1931 yılına kadar 13 değerli eserle 6 önemli bilimsel eserin çevirisini ve 1925-1934 arasında *Türkiyat Mecmuası*'nın altı cildini yayınladığını özellikle kaydetmek gerekir. Enstitü ve mecmua, kendisinden sonra bugüne kadar Türkoloji alanında değerli hizmetine devam etmiştir.

Profesör Fuad Köprülü, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin kuruluşundan bu yana Ortaçağ Tarihi kürsüsünde ders vererek Ankara'da da aynı ruhta ve yetenekte bir grup tarihçi yetiştirmiştir. Köprülü, orijinal ilmî çalışmanın yollarını öğreten seminerlere önem verirdi. Başarılı öğrencilerini seçerek onlarla yakından ilgilenir; işbirliği yapar, onların başarılı inceleme yazılarını başında bulunduğu dergilerde yayınlardı. Bu arada Ankara'da seminer öğrencilerinin ortak çalışmasıyla bir Orta Zaman kitabelerinin toplanması faaliyetine başlanmış olup bunun ilk fasikülü çıkmıştır.

Köprülü, I. Dünya Savaşı döneminde bilimsel Türkçülük hareketinde önde gelenlerdendir. Bu vadiye ilk yazıları Türkçülük hareketinin organı haline gelen *Türk Yurdu* dergisinde (V, 1913) yayınladı. Yunus Emre hakkında iki makalesini ertesi yıl *Bilgi Mecmuası*'nda (I, 1914) Hoca Ahmed Yesevî hakkında 34 sayfalık bir etüdü, *İkdam*'da "Saz şâirleri" üzerinde on bir makalesi çıktı. Bunlar, ileriki büyük araştırmaların habercisi idi. Genç âlim ve yazar, artık kendi bilim yolunu ve kişiliğini bulmuş sayılabilir. Onu, yazar, eleştirci, öğretmen ve gerçek bir bilim adamı olarak karşımızda buluyoruz. Bundan sonraki hayat ve faaliyeti için ona bu yönlerinden ayrı ayrı bakmak daha uygun olacaktır.

1915-1945 döneminde Fuad Köprülü, ilgi alanı en geniş, en üretken âlim ve fikir adamı sayılabilir. Yaşamı boyunca 25 mecmuada 14 gazetede bine yakın makalesi çıkmıştır. *Fecr-i Âti* edebî topluluğu arasında yazdığı sembolik şiirlerden sonra, 1917'den itibaren Türkçüler safında *Yeni Mecmua*'da hece vezniyle, halk nazım şe-

killerinde örnek vermek gayesiyle *Hakan, Akıncı Türküleri, Ortaç Yolcuları* başlıklarıyla şiirler yayınladı. Aynı devrede yukarıda özetlediğimiz "Türkün Duâsı" adlı manzum bir tiyatro, telif tercüme küçük hikâyeler yazarak kalemini çeşitli edebî nevîlerde denedi¹¹.

Makalelerinin büyük bir kısmı güncel olaylar dolayısıyla yazılmış küçük etüdler niteliği taşır. (1922 Eylülü'nde "İzmir'de Türkler", 1923'te "Osmanlı İdaresinde İzmir" makaleleri gibi). Yazılarının önemli bir kısmı da edebiyat eleştirileri ve çeşitli kültür sorularına dairdir. Bu makalelerinde her çeşit kültür sorusu ele alınmıştır. Günlük sorulara ait makalelerinin birçoğu, bir fikir hareketi doğurmuş yazılardır. 1928'de *Cumhuriyet*'te çıkan "Tanassur Hadisesi" ve "Hars Buhranı" adlı yazısı o zaman önemli tartışmalara yol açmıştı.

Yenileşme ve devrim (inkılâb) hakkında şu yazıları güncel sorular üzerinedir: "Darülfünûn Meselesi" (1912), "Fıkr-i Teceddüd ve İslâhat" (1912), "Vazife-i Temeddün" (1912) "Mânâ-yı Teceddüd" (1913), "Mektep Medrese" (1913) gibi.

Devrim ve ulusçuluk hakkında: "İnkılâp Edebiyatı" (1912), "Türklük, İslâmlık, Osmanlılık" (1913), "Milliyet ve İlim" (1915) "Türkçülüğün Gayeleri" (1918), "Lisan ve Edebiyat Birliği" (1919), "Anadolu'yu Nasıl Öğrenebiliriz" (1922), "İnkılâp ve Edebiyat" (1926), "İnkılâba Karşı Vazifelerimiz" (1927), "İnkılâb Terbiyesi" (1927), "Millî Kültür" (1933), "Cumhuriyetin Yazı Dil ve Tarih Sahasında Yaptığı Muazzam İnkılâp" (1933). Köprülü, Mustafa Kemal'in millî devletin kuruluşu ve devrimler hareketini hararetle destekleyen aydınlar arasındadır. Dil ve harf sorusu hakkında yazıları: "Yeni Lisan" (1912), "Türklük ve Yeni Lisan" (1912), "Millî Lisan" (1924), "Harf Meselesi" (1926), "Dil ve Harf Meseleleri" (1927), "Türkçemize Dair" (1928), "Dil Kongresi" (1928), "Türkçemiz" (1928), "Dilimizin Canlılığı ve Eskiliği" (1928), "Dil İnkılâbı Hakkında Bazı Düşünceler" (1933) bu kategoriye girer.

Fuad Köprülü'nün siyasî tartışma yazıları özellikle Demokrat Parti kurulduktan sonra başlar. 1945-1950 seneleri arasında yazdığı siyasî makalelerin sayısı 287'dir. Bu makaleler, *Demokrasi Yolunda* adlı eserde toplanmıştır.

Türk dilinin sadeleşme akımının başladığı, Fransızcadan birçok eserin çevrildiği tarihte bir şâir ve yazar olarak yetişen Köprülü kendine özgü güçlü bir stil yaratmıştır. İfadesinde açıklık ve kesinlik, anlam zenginliği ile bu dil kuvvetli bir bilim aracı haline gelmiş, ondan sonra yarım yüzyılda bilim adamlarının yazı dili olmuştur. Bilimsel düşüncenin yerleşmesinde eleştirinin önemini erkenden kavrayan Fuad Köprülü, derin ve keskin bir eleştiricidir. 1908-1913 arasında ilk yazıları, *edebî tenkit* üzerindedir. 1913'te "Bizde Tenkid" başlıklı yazı serisini yayımladı. Ondan sonra Türkiye'de çıkmış önemli hiçbir edebiyat ve tarih eseri yoktur ki, dergi ve gazetelerde Fuad Köprülü'nün tenkit kalemiyle eleştirilmiş olmasın.

¹¹ Köprülü'nün makale ve kitaplarının toplu bir bibliyografyası için bkz. 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, Mélanger Köprülü, İstanbul, 1953, XXVIII-L.

Bu arada Hüseyin Dâniş ile İran edebiyatı tarihi üzerinde uzun tartışmaları dikkate değer. Daha ileriki yıllarda 1943'te Zeki Velîdî Togan'la Osmanlıların etnik menşei üzerinde tartışma ve incelemeleri, (*Belleten*, VIII, 219-313) Türk tarih edebiyatına en derin ve etraflı bilimsel yazılarından birini kazandırmıştır.

Onun bütün etüdleri o zamana kadar o konuda yapılmış olan işlerin dikkatle gözden geçirilmesi ve eleştirisiyle ile başlar. Batı biliminin bu eski geleneğini Türk ilim edebiyatımıza ilkin o getirmiştir. Köprülü'nün eleştirel, bilimsel yaklaşımı, Batı ilim metodolojisiyle, özellikle Fransız kültürüyle tanışması sayesinde olmuştur. Kendisi *idâdîde* iyi Fransızca öğrenmişti. Almanca, Rusça, İngilizce eserleri *Türkiyat Enstitüsü*'nde topladığı asistanlarına yaptırırdı. Bu bakımdan, Türk Ocağı'ndan arkadaşı Ragıp Hulusî'nin yardımı büyüktür. Böylece, Türk tarih ve edebiyatına dair Batı'daki çalışmaları inceleme ve tenkit süzgecinden geçirme imkânı bulmuştur (bkz. *Türkiyat Mecmuası*). Köprülü, eleştirilerinde yalnız Türklerin değil, birçok Batı bilgininin de ne kadar sathî ve dar görüşler içinde kaldıklarını, nasıl büyük yanlışlıklara sürüklendiklerini göstermiştir. Köprülü, geniş bilgisi ve bilimsel metodolojisi, açık üslûbu ile fikirlerini Batılı meslektaşlarına da kabul ettirmiş, Batı akademi ve üniversitelerince ilmî pâyelere lâyık görülmüştür. Batı, her türlü üstünlüğünün temeli olan silâhın, bilimsel metodun şimdi bir Türk bilgini tarafından tam bir beceri ve egemenlikle kullanıldığını çok kez itiraf zorunda kalmıştır. Köprülü'nün, Avrupa ilim metodolojisini ilk kez Türk ilmine getirmiş olduğunu birçok bilim adamı belirtmiştir. 1935'te Sorbonne Üniversitesi'nde Türk Araştırmaları Merkezi'ni açış merasimine davet edilmiş, orada verdiği derslerde ilmî tenkit konusunda parlak bir örnek vermiş ve Fransız bilim adamlarının hayranlığını çekmiştir (Bu dersler *Les origines de l'empire Ottoman*, Paris, 1935, adıyla basılmıştır). Büyük Fransız tarihçisi, *Annales* ekolünün kurucusu Lucien Febvre, Fransa'nın ciddi bir ilim dergisinde şöyle yazmakta idi: "Bu dersler, Fuad Köprülü'yü; metin tenkidi işlerinde tecrübeli bir allâme, ... ananeperest manüellerimizin tasasız bir şuursuzlukla kaydetmekte oldukları pek çok hata ve iltibasları tashih etmesini bilen bir ilim adamı olarak göstermektedir". Keza Sorbonne Üniversitesi Rektörü Sebastian Charlety de şöyle diyor: "Temenni ediyoruz ki, bizim yanıımızda olan yerini işgal için tekrar gelsin ve âlimane tetkikleriyle o tetkikleri izah etmek hususunda gösterdiği liyakatten Fransız dinleyicilerini istifade ettirsin."

Bu derslerde ele alınan tarih sorununu burada kısaca hatırlatalım. Çünkü bu mesele, Köprülü'nün kendi ifadesiyle, "Türk tarihinin en mühim ve en parlak devri olan" Osmanlı İmparatorluğu'nun menşei meselesi idi ve Haçlı Avrupa'nın yüzyıllarca beklediği bir anda, "Türklerin Avrupa'dan atılması" konusunu gündeme getiren Balkan Savaşları yıllarında, Avrupa ilminin yakından ilgilendiği bir konu idi.

H.A. Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu* adlı eserinde konuyu bu hava içinde ele almıştı. Gibbons, sınır Türkmenlerinin böyle bir imparatorluğu kurmak için gerekli kültürden yoksun olduğu, kurucuların aslında İslâmiyeti kabul

etmiş yerli Rumlar olduğunu idda ediyordu. Anadolu Selçuk medeniyetini ve Osmanlı Uc'larına İç Anadolu'dan yüksek kültür sahibi kimselerin gelip katıldığını iyi bilen müsteşrikler bu iddiaya karşı ilk tepkiyi gösterdiler. Bir türkolog ve müsteşrik sıfatıyla Alman bilgini Fr. Giese, Gibbons'un esas görüşünü çürüttü ve Ahilerin rolü üzerinde durdu.

Daha önce Fuad Köprülü, *İlk Mutasavvıflar* adlı eserinde meseleye kısaca değinmiş ve 1927'de *Hayat Mecmuası*'nda o zamana kadar yazılanları tenkitten geçirmişti. 1935'te Sorbonne'daki derslerinde de aynı konuyu daha esaslı biçimde yeniden ele aldı. Onun daha önceki incelemeleri, "Anadolu'da Selçuk Medeniyeti", ve "Anadolu'da İslâmiyet", XIII. ve XIV. yüzyıllarda Küçük Asya'da tarihî koşulların aydınlanmasına oldukça yardım etmiş ve Osmanlı Devleti'nin menşeleri sorusunu tam bir yetkiyle ele almaya kendisini hazırlamıştı. Sorbonne'da bir Batı üniversitesinin kürsüsünden gösterdi ki, Osmanlı Devleti'nin menşei hakkında Batı eserlerinde benimsenmiş olan görüş temelde şu yanlış inançlara dayanmaktadır.

1. Gibbons, Türkler hakkında Hristiyan dünyasında yaygın önyargıların etkisi altındadır. O, Osmanlı Devleti gibi bir siyasî varlığı ancak İslâmlaşmış ve Osmanlı adını almış yerli Rumların kurabileceği inancındadır.

2. Gibbons, kaynakları eleştirmeden kullanarak yanlış sonuçlara varmıştır. Bir sıra efsâneleri tarihî rivayet gibi almış ve temel varsayımını böyle yanlış bir temel üzerine kurmuştur.

3. Uzman tarihçilerin araştırmalarından habersiz olan Gibbons, XIII. ve XIV. yy. Anadolu'sunda Osmanlı Devleti'ni doğuran siyasî, sosyal olay ve koşulları hesaba katmamıştır.

Köprülü'nün eleştirisi, sadece bir Batılı yazarın sıradan bilim metodlarına yabancılığını göstermekle kalmıyor, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin, aslında Türk tarihinin bir devamı olduğu gerçeğini açıkça ortaya koyuyordu.

Köprülü, Türk tarihi ve edebiyatına ait Batı'da revaçta olan birçok duygusal veya geleneksel olumsuz görüşleri bu sıkı ve keskin eleştiri metoduyla meydana çıkarmış ve düzeltmiştir. 1940'ta aynen şu satırları yazıyordu: "daha ilk günden başlayarak bu araştırmalarımnda tarih tetkiklerinin ilmî ve objektif usûllerinden ayrılmamaya ve Garp tarihçilerinin Türkler hakkındaki indî ve menfi hükümlerini sırf objektif usûlle tenkide çalıştım".

Fuad Köprülü, her şeyden evvel bilinen ve bilinmeyen kaynaklara göre yeni gerçekleri ortaya çıkaran yaratıcı bir âlimdir. Köprülü'nün o kadar çeşitli ve sonuçta dağınık gibi görünen aslında bir tek konunun, Türk kültür tarihinin çeşitli yönlerini incelemeye çalışır. Ziya Gökalp'in bir "tilmizi" olarak toplum ve kültürün organik bir bütün olduğuna inanan Köprülü, kültürün edebiyat, sanat, hukuk, iktisat gibi kollarının "içtimaî hayat dediğimiz complexus"un çeşitli yönlerinden ibaret olduğunu göstermiş ve kendi çalışmalarını bu temelde geliştirmiştir. O, bugün de

bilim dünyasında *Türk Edebiyatı Tarihi* ve *Türk Din Tarihi* konusunda bir otorite sayılmaktadır. Tereddütsüz denilebilir ki, gerçekte o bu ilim kollarının hakiki kurucusudur.

TÜRK DİNİ EDEBİYAT TARİHİ ÜZERİNDE

1914'te *Bilgi* mecmuasında (I, 611-645) "Hoca Ahmet Yesevî, Çağatay ve Osmanlı Edebiyatları Üzerinde Tesiri" adlı uzun bir araştırması çıktı. Bu araştırma, 1918'de yayınladığı *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (İstanbul, 1918, 446 s., 3. baskı, Ankara, 1976) adlı büyük klasik eserine bir başlangıç sayılabilir. Bu eser, Türk Edebiyatı Tarihi, Türk Dinî Tarihi ve genellikle Türk Kültür Tarihi üzerinde çağ açan bir eser olmuştur. Ünlü Macar türkoloğu Gy. Németh'in bu eser hakkında yazdıklarından şu satırları naklediyorum: "Köprülüzade bu müşkül sahada öyle bir rehber vücuda getirmiştir ki, bu rehber birçok mesaili hallettiği gibi ileride de yapılacak herhangi tetkikatı şayanı ehemmiyet bir surette kolaylaştıracaktır".

Türk din tarihi araştırmalarında Köprülü'nün metodolojisini izleyen genç bilgin Yaşar Ahmet Ocak'ın onun için yazdığı şu satırlara tamamiyle katılıyorum: "Köprülü her bilim adamına nasip olmayan sezgi ve sentez kabiliyetini mükemmel kullanmasını bilmiştir. Onun çeşitli eserlerinde şu veya bu şekilde ortaya koyduğu, mahiyetini açıkladığı pek çok konu ve mesele, bugün onun teşhis ettiği biçimde tezahür etmiş, vardığı birçok sonuç, üstelik daha da kuvvetli bir biçimde teyit edilmiştir."

Köprülü'nün hiç kuşkusuz en önemli eseri *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* olup Türk kültür tarihinde çığır açmış bir şahaserdir. Fransız oryantalisti Cl. Huart, *İlk Mutasavvıflar* hakkında "Garbî Avrupa üniversitelerinde öğretilen tarihî ve edebî intikadın en sıkı usüllerinin burada tatbik edildiğini hayranlıkla görüyoruz. Arkasından kendisini takip edenler çıkarsa, bu eser bir devir açacaktır" demektedir. İstanbul Darülfünûnu'nda Ziya Gökalp'in "millî hars" kavramını benimseyen Köprülü, bu eser için "millî ruhu ve millî zevki anlayabilmek" için yazdığını söyler. Eser, bugün de Türk edebiyatı ve kültürü alanında klasik bir eser olarak kabul edilmektedir (Ancak Türk dilinin son yüzyıl içinde geçirdiği gelişme o kadar derin ve devrimci olmuştur ki, genç kuşaklar bu eseri okuyup yararlanmakta güçlük çekmektedir. Eski dilde yazılmış bu gibi temel eserlerin uzmanlarca yeni Türkçemize aktarılması bir zaruret haline gelmiştir).

Gerçekte halk edebiyatı üzerinde çığır-açan yazısında ("Aşık Tarzının Menşe ve Tekâmülü", MTM, I, 1915, 35) Köprülü, edebiyatı tüm "içtimâî hayatın bir tezahürü", halk şiirini "milletin ruhunda asırlarca yaşamış hisler" in bir ürünü kabul eder. Sosyolojik görüşlerinde Gökalp gibi Köprülü de, August Comte'un pozitivizmini ve E. Durkheim'ın yapısal (*structural*) sosyolojisini benimsemiştir. Köprülü, *İlk Mutasavvıflar* larda İran sufi edebiyatını "taklid eden" Türk divan şiiri yanında, halk Türkçesini ve veznini kullanan ve İslâm-öncesi geleneği devam ettiren sufi

halk şâirleri Hoca Ahmed Yesevî ve Yunus Emre'nin hayatları, eserleri ve etkilerini incelemiş; böylece Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar Türk halkları arasında yaşayan ortak "millî" kültürü ortaya çıkarmak istemiştir. Şuarâ tezkirecileri, Köprülü'ye göre sarayın patronajı ile gelişen Divan Edebiyatı temsilcilerini gerçek şâir, halk edebiyatını "âvâmî", ilkel bir edebiyat çeşidi sayarlar. Latîfî, Tezkiresi'ne, yalnız bir Türkmen şâirini, o da çok ünlü olduğu için, âdeta özür dileyerek almıştır. Köprülü, 1908-1919 yıllarında kurtuluşu, Türklük'te ve Türkçecilik'te gören yeni akımın etkisi altında, bu akımın en başarılı temsilcilerinden biri idi.

İlk Mutasavvıflar ile Köprülü, Gökalp'in düşlediği sürüp gelen öz "millî kültür", "millî ruh" üzerinde bilimsel araştırmaların temel taşını atmış bulunuyordu. Köprülü, yukarıda işaret ettiğimiz gibi 1331/1917'de *Millî Tettebbu'lar Mecmuası*'nı yayınlamaya başladı. Encümen üyeleri, Ziya Gökalp, Necib Asım, Arif Bey, Rauf Yekta, Veled Çelebi, Bursalı Tahir, Halil Edhem, Tevhîd Bey, Ahmed Cevdet, Mimar Kemaleddin ve yabancılardan, W. Thomson, Von Le Coq, Dr. M. Mordtmann, F. Giese, Dr. Kunos, Dr. Süşheim gibi ünlü Türkçüler ve oryantalistlerden oluşuyordu. Anımsamak gerekir ki, daha Tanzimat döneminde Batı edebiyatının etkisiyle şâirler divan şiirine karşı halk şâirlerini müdafaa eder olmuşlardır¹². İlk defa "şâir" Mehmed Emin Yurdakul'un, halk diliyle hece vezninde Türklük heyecanı dolu şiirlerini yayınlaması bir devrim gibi karşılanmış ve oryantalistlerin övgülerine konu olmuştur.

Köprülü, 1941'de *İslâm Ansiklopedisi*'nde yazdığı bir makale ile Ahmet Yesevî (IA, I, 192-197) hakkında son araştırmalarının sonuçlarını ekledi. Bu arada Osmanlı-Türk edebiyatının menşeleri üzerinde şu önemli incelemelerini çıkarmıştır: "IX. ve X. Asırlardaki Çağatay Şâirleri", "Türk Edebiyatının Menşei", "Baburşah'ın Şiirleri", "Ali Şir Nevaî ve Tesirâtı". 1914-1923'te Türkler için ölüm-kalım savaş döneminde millî mücadele yıllarında Fuad Köprülü, bütün enerjisiyle çalışarak, Türk kültür tarihini canlandıran eserlerini vermiş, böylece millî uyanış hareketine güçlü manevî destek sağlamıştır. 1915'te *Millî Tettebbu'lar Mecmuası*'nda "Selçukîler Zamanında Anadolu'da Türk Medeniyeti"ni, 1923'te *Türkiye Tarihi* adlı eseri neşretti. Millî mücadeleden zaferle çıkmış olan yeni Türkiye'ye sunulan bu sonuncu eser, o zamana kadar bu konuda yazılmış araştırmaların güzel bir özeti idi. Şunu da belirtmek yerinde olur, bu kitabın birçok bölümleri sonradan Atatürk tarafından yazdırılan yeni tarih kitaplarına aynen alınmıştır. Yine millî tarih üzerinde *Bellekten*'de çıkan "Altunordu'ya Ait Yeni Araştırmalar" (1941) ve "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları" (1943) adlı esaslı araştırmaları, bu alandaki araştırmaların ilerlemesine yardım eden önemli etüdlerdir. 1916'da Şihabeddin Süleyman'la beraber *Menşelerden Nevşehirli İbrahim Paşa Sadaretine Kadar Yeni Osmanlı Tarihi-i Edebiyau* ve 1920-21'de *Türk Edebiyatı Tarihi*'ni yayınladı. Bu son eser hakkında Avusturyalı oryantalist Fr. Kraelitz şunları yazmakta idi: "Bu eser, yalnız mütetebbi

¹² Köprülü, "Aşık Tarzının Menşe ve Tekâmülü", MTM I, 33.

ve âlimler için değil, bu eski milletlerin kültürü ile yakından alâkadar olan herkes için en lüzumlu bir rehber hizmetini görecekür".

Köprülü *İlk Mutasavvıflar* adlı klasik eserinden sonra, Türk din tarihi üzerinde incelemelere devam etmiştir. 1921'de Darülfünûn *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nda "Anadolu'da İslâmiyet" adlı makalesi çıktı. Ortaçağ Türk din tarihi üzerinde çığır açan bu makalesi kısa zamanda oryantalistlerin dikkatini çekti ve Viyana'da *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte* adlı dergide Almancaya çevrildi. Orada, Köprülü, Fr. Babinger'in ağır yanlışlarını düzeltmekte Anadolu'da heteredoks dinî hareketler üzerinde yeni ufuklar açmakta idi. Aynı konuda 1923'te Paris'te toplanan *Uluslararası Dinler Tarihi Kongresi*'nde, sonradan "les origines du Bektacisme" (Paris, 1926) başlığıyla yayınladığı bildirisini okudu. 1930'da *Der İslam*'da "Abû İshak Kazerûnî", 1935'te *Türkiyat Mecmuası*'nda "Mısır'da Bektaşilik", adlı yazıları da Türk din tarihi tetkiklerine önemli katkılardır.

Köprülü Türk dinî halk edebiyatı ve kültürünü derinliğine araştırdığı gibi ayrıca Saz şâirleri ve Âşık edebiyatı üzerinde yayınlara başlamış, bunun yanında Kadı Burhâneddin, Ahmet Paşa, Şeyh Gâlib, Bâkî ve nihayet Fuzûlî gibi Türk divan şiirinin büyük ustaları hakkında da incelemeler yayınlamıştır. *Fuzûlî Hayatı ve Eseri* adlı giriş yazısını (*Külliyât-i Fuzûlî*, İstanbul, 1924) 1947'de İslâm Ansiklopedisi'nde "Fuzûlî" maddesi tamamlanmıştır. Bu ustalar elinde klasik divan edebiyatının Acem taklitçiliğinden kurtulup orijinallliğini kazandığını ileri sürdü. Türk edebiyatı tarihini bir kül olarak düşünen Fuad Köprülü, klasik Türk edebiyatına Habîbî Nesimi, Fuzulî, Rûhî gibi büyük ustalar veren Türkmen-Âzerî edebiyatı üzerinde önemle durmuştur. 1926'da Bakû'de "Âzerî Edebiyatına Ait Tetkikleri"ni çıkardı, Habîbî üzerinde uzun bir etüd yazdı (*Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, V, 1925).

Uc Kültürü, "Gâziyân"

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Alman ve Avusturya oryantalistleri (başlıcaları P. Wittek, Fr. Giese, Fr. Kraelitz, Th. Menzel, Fr. Babinger ve Fr. Taeschner) ilk Osmanlı kaynakları üzerinde *textkritik* metodu ile filolojik önemli incelemelere yönelmişler, böylece Osmanlı Devleti'nin doğuşu üzerinde açıklayıcı önemli bilimsel sonuçlara varmışlardı. Bu incelemeler göstermiştir ki, Selçuklu Devleti Anadolu'da Bizans devlet ve medeniyetinden hiç de aşağı olmayan bir medeniyeti temsil etmektedir. Öbür yandan Türkmen boylarının yoğun biçimde yerleştiği Uc (serhad) bölgelerinde Bizans ve öbür Hristiyan devletlere karşı sürekli savaşla meşgul *gâziyân* (*alplar*) kendine özgü bir Uc kültürünü temsil etmekte idi. Bu sonuçları, bağınaz Alman milliyetçiliğinin Osmanlı araştırmalarına uygulanması biçiminde fazlaca sert biçimde eleştiren yeni kuşak İngiliz türkologları (başlıca C. Heywood, C. Imber) duygusal bir yaklaşım içindedirler. Gerçekte, Alman müsteşrikleri, Osmanlı kaynak incelemelerinde Batı'da yüzyıllarca uygulanmakta olan *textritik* metodlarını Osmanlı kaynaklarının incelenmesine uygulayarak yepyeni bir araştırma alanı açmış bulunuyorlardı.

Köprülü'nün ve Alman-Avusturya oryantalistlerinin incelemeleri gösterdi ki, Mogol baskısı sonucu, Selçuk medeniyetini ve klasik İslâm kültürünü temsil eden din adamları, beyler, fakılar ve ahiler bu uclara gelip gâzilerin hizmetine girmekte idiler. Yerli kaynaklar, gelenlerin Uc'lardaki beylikleri nasıl küçük birer saltanat olarak örgütlediklerini açıkça göstermektedir (1334'te Ibn Batuta'nın gözlemleri).

Köprülü daha sonra "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar" (THİM, I, 1931, 165-313) adlı makalesiyle Bizans-Osmanlı kültür ilişkileri üzerindeki araştırmalarını sürdürdü.

Köprülü'nün temelde haklı olduğu eleştirileri ve esas tezi üzerinde bazı ilâve ve değişiklikler yapılabilir¹³. İlkın, *Osmanlı Beyliği*'nin kuruluşu ile *Osmanlı İmparatorluğu'nun* kuruluşu süreci iki ayrı tarihi süreçtir. Osmanlı Beyliği (1289-1354). Osmanlılar Balkanlarda yerleşinceye kadar, öteki Anadolu beyliklerinden çok farklı bir devlet değildir. Osmanlı İmparatorluğu ancak I. Murad (1362-1389) döneminde Balkanlarda yayılış ve vasal devletlerden kurulu bir Osmanlı-Balkan İmparatorluğu'nun yükselişi ile ortaya çıkan yeni bir gelişmedir. İmparatorluğun kuruluşu, Balkanlara ait başka koşulların sonucudur. İmparatorluğun kuruluşu çağında Osmanlı devlet kültürünün oluşmasında, özellikle *çift-hane* sistemine dayanan toprak köylü örgütlenmesinde Bizans'ın etkisi, hatta devamı tezi yeni araştırmalarla güç kazanmaktadır. Osmanlı'nın beylik döneminde yerli Rum halkıyla, geniş ölçüde evlenmeler ve İslâmlaşmalar sonucu etnik ve kültürel bağlantılar meydana gelmiştir. Nasıl ki, erkenden Osmanlı'nın bir haracgüzarı durumuna gelen (ilk harac ödeme 1334'te) Bizans devleti ve toplumu üzerinde güçlü bir Türk-İslâm kültür etkilerinden de söz edebiliriz.

İznik'te Batı Anadolu Türk mimarisini temsil eden Çandarlı'nın *Yeşil Camii* ile tipik Bizans yapı etkisini sergileyen *Nilüfer Hâtun İmâreti* gözlerimiz önüne bu iki kültür geleneğini sergiler. Köprülü, bu konulara değinmemiş, yalnız kamu kurumlarının önceki İslâm örneklerinden kaynaklandığını göstermiştir.

Köprülü'nün Osmanlı'nın etnik menşei ve beylik kurucuları hakkında görüşleri de yeni baştan gözden geçirilmelidir. Köprülü, Uc'larda yerleşen Türkmen göçebe oymaklarının, bu arada Kayı aşiretinin beyliğin kuruluş sürecinde temel rolü oynadığı tezini savunuyordu. Uc'larda büyük Türkmen aşiret kitlelerinin (13. yüzyılda İbn Sa'id yalnız Denizli bölgesinde 200 bin, Kastamonu bölgesinde 100 bin, Kütahya çevresinde 30 bin Türkmen çadırından söz eder) varlığı ve Bizans'a karşı akınların Selçuklu döneminin ilk yıllarından beri bu Türkmenler tarafından sürdürüldüğü bir gerçektir. Köprülü bu genel tabloyu göz önünde tutarak varsayımında haklı olduğunu düşünüyordu. Faruk Sümer'in Oğuz/Türkmen kabileleri üzerinde arşiv verilerini kullanarak yaptığı yeni incelemeler Türkmen kitlelerinin önemini göstermiştir.

Son araştırmalar gösterdi ki, Uc'larda fiilen fetih ve ganimet (*doym*) akınları yapanlar, *gâziyân*, aslında Türkmen oymakları içinde kendini sırf gazâ faaliyetine

¹³ Bkz. H. İnalçık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", *Osmanlı*, I, editör Güler Eren, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 1999, 37-60.

vermiş, sosyal bakımdan farklılaşmış profesyonel önderler (alplar) ve onların hizmetinde "kızıl bürk" taşıyan, aşîret içinde farklılaşmış Türkmen asıllı akıncılar ve "nökerler"dir.

Kendisi ve atı zırhlı, gazâ akınlarını örgütleyen alplar (*gâziyân*) çeşitli menşeden, bir Türkmen oymak beyi veya Selçuk Uc beylerinin nökerlerinden olabilir. Alp, çeşitli menşeden gazâ için Uc'lara gelen unsurları, yani gönüllü gâzileri örgütleyen başbuğdur. Osman Gazi bir alptı. Kardeşi Gündüz ve Osman ile birleşen Aykut, Turgut, Hasan hepsi alp unvanı taşıyorlardı.

Bizans'ın gelişmiş askerî birliklerine ve berkitilmiş hisarlarına karşı Uc'larda savaşıyan *gâziyân*, alp ve nökerleri, profesyonelleşmiş askerî grupları oluşturuyordu. Bu gruplar, *alp* ile kılıç üzerinde yemin (*anda*) ederek ona bağlanan nökerlerden ibaretti. Avrupa'da bu dönemde türeyen asker kumpanyalarında (*comagnies d'armes*) olduğu gibi, *gâziyân* birlikleri gerçek savaş birlikleri idi. *Gâziyân*, Katalan veya Alan profesyonel asker kumpanyaları gibi ücretli asker olarak Bizans ve Balkan devletlerinin hizmetlerini de kabul ediyordu. Bu profesyoneller grubu için, sınırda akınlarda "doyum" (ganimet) veya hizmetine girdiği devletten sözleşme ile alınan toptan ücret vazgeçilmez geçim kaynağını oluşturmaktaydı. Osman Gazi'ye ait ilk rivayetlerde hep bu alpların ve nökerlerin adı geçer.

Özetle, sıradan *yörük*, özel bir hazırlık ve beceri isteyen atlı savaş eri olamaz. Alp ve nökerlerin çoğu menşe bakımından Türkmen göçebelerinden olabilir; ama Uc'lardan *gâziyân*, savaş için hazırlanmış farklı (*segmented*) bir sosyal gruptur. Başlangıçta Osman Gazi, Bizans'a karşı Selçuk sultanının bir menşurla atadığı Sağ Kol Kastamonu Uc Emîri'nin hizmetinde, en ileri sınırda savaşıyan bir *alp* (*gazi*) idi¹⁴. Alpların Türkmen toplumu içinde önemini ilk kez belirten araştırmacı Köprülü'dür (*İslâm Ansiklopedisi*, I, 379-394).

TÜRK EDEBİYATI ÜZERİNDE

Fuad Köprülü'nün başlangıçtan beri öz Türk kültürünün temeli saydığı halk edebiyatı alanındaki çalışmaları çığır açan orijinal araştırmalardır. *Âşık tarzı* ve tasavvufî tekke edebiyatı, millî edebiyatın bu ana kolları, edebî özellikleri ve başlıca büyük temsilcilerinin biyografileri ile onun tarafından yeni baştan kurulmuş araştırma alanlarıdır. 1914-19'da "Saz Şairleri" adıyla neşrettiği bir seri makalelerden sonra ertesi sene, *Millî Tettebbu'lar Mecmuası*'nda "Türk Edebiyatında Âşık Tarzının Menşei ve Tekâmülü Hakkında Bir Tecrübe" adlı inceleme yazısı, bu alanın gerçek millî şiir için önemini belirtmektedir. Bunu, 1929'da başlayarak halk ve tekke edebiyatının belli başlı temsilcileri üzerinde notlar başlığı altında bir seri araştırması izledi; bu araştırmalarını iki cilt olarak *Türk Saz Şairleri Antolojisi*'nde topladı. *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*'nin (1936) ancak birinci fasikülünü çı-

¹⁴ Osman Gazi üzerindeki uzun süredir yaptığım incelemeleri yakında yayınlamayı umuyorum, bu görüşler üzerinde şimdilik bkz. H.İncılık, "The Question of the Emergence of the Ottoman State", *International Journal of Turkish Studies*, 2/2 (1981-1982) 71-79; H.İncılık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", *Osmanlı*, I. ed. Güler Eren, Ankara, 1999, 37-60.

karabildi. Orada *Abdal* ve *Abdallar* üzerinde yazıları Köprülü'ye özgü derin araştırma ürünü yazılardır. Köprülü erkenden divan edebiyatı alanında da uzmanlığını göstermiştir. *Eski Şairlerimiz, Divan Edebiyatı Antolojisi, XIII-XIX. Yüzyıllar*, (İstanbul, 1934 700 sahife), konuya esaslı bir katkıdır. İslâm Ansiklopedisi'nde büyük divan şâirleri Ahmedî, Ahmed Paşa, Bakî, Fuzûlî üzerinde makaleleri orijinal önemli araştırmalar olup daima başvurulur.

Köprülü, Türk edebiyatının birliği görüşünden hareket ederek Azerî, Çağatay ve Türkmen edebiyatları ve temsilcileri üzerinde etraflı araştırmalarını çeşitli zamanlarda yayınlamıştır (Özellikle *IA'de Azerî, Çağatay Edebiyatı* maddeleri). Onun bu alanda otoritesi tanınmış ve Leiden'den çıkan *Encyclopaedia of Islam*'da bu alana ait birçok makalelerin yazılması kendisinden istenmiştir.

HUKUK TARİHİ

Fuad Köprülü'nün Türk kültür tarihi alanında geniş bilimsel çalışmaları arasında *Türk hukuk tarihine* dair çalışmaları önemli bir yer tutar. Kendisi, 1931'de *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*'nı çıkardı ve "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar" adlı önemli etüdünü burada neşretti. Derin ve etraflı incelemelerin ürünü olan bu makalede eski Türk-İslam devletlerinin kamu hukuku kurumlarıyla Osmanlı müesseseleri arasındaki sürekliliği ortaya koyarak oryantalistlerin yanlış iddialarını düzeltti. Bu makale, Avrupa ilim çevrelerinde önemli karşılandı ve İtalyancaya çevrildi. Avrupa'da ciddi ilmî dergilerde özeti verildi. Köprülü'nün hukuk tarihi konularına ilgisi, 1937'den sonra daha genişledi. Yeni kurulan *Türk Hukuk Kurumu*'nun faaliyeti ile yakından ilgilendi ve Türk hukuk tarihi üzerinde birçok konferanslar verdi. 1937'de II. *Türk Tarih Kongresi*'nde şu önemli bildiriye okudu: "Orta Zaman Türk Hukukî Müesseseleri, İslâm Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok mudur" (bu inceleme Türkçe ve Fransızca olarak yayınlandı, *Belleten*, 5-8, 1938). Burada Köprülü, Türk kamu hukuk tarihinin belli başlı meselelerini açık bir şekilde ortaya koyuyor, kaynakları ve araştırma metodlarını gösteriyordu. Bu alandaki incelemelerinde kamu ve saray görevlileri, unvanlar ve hukukî motifler üzerinde özellikle durulmuştur (*THIM*'da, 1939; *IA*'de Alp, Arslan, Asâ, Bahadır, Bayrak, Bey, Çavuş, Hâcib, Hil'at maddeleri). 1938'de Macaristan'da Türk unvanlarına dair notları ("Zur Kenntniss der alttürkischen Titulatur") yayınlandı. "Orta Zaman Türk Devletlerinde Hukukî Sembollerdeki Motifler", (*CTHIM*, I, 33-52) adlı yazısında bu konudaki incelemelerini toplu olarak sundu. 1940'ta İtalya'da *Annali*'de Türk ve Moğollarda Hanedan azasının idamında kan dökmeme hakkında etüdü ile hukukî etnolojinin Türk hukuk tarihi için önemini ortaya koydu. 1938'de Zurich'te VIII. *Uluslararası Tarihî İlimler Kongresi*'nde okuduğu "Feodalisime turc-musulman au Moyen Age" adlı bildirisinde bu konuda hangi araştırma metodunun kullanılması gerektiğini belirtmekte idi.

Türk sosyal ve hukuku tarihinde en önemli konulardan biri olan vakıf kurumu da Köprülü'nün araştırma alanına girdi. *Vakıflar Dergisi*'nde "Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Ehemmiyeti", "Vakfa Ait Tarihi İstılahlar", "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü" ve "Vakfa Ait İstılahlar" adlı yazıları çıktı.

Daha 1908'de genç Köprülü düşünüyordu ki, geçmişimizde zengin kültür hayatımızın ve kurumların aydınlanması, memleketimizde sosyal ilimlerin yaratıcı bir araştırma dönemine girmesini mümkün kılacak, gerçek Türk kültür rönesansına temel olacaktır. O, Türkleri, Batı'nın yüksek kültür milletleri düzeyine ulaştıracak biricik yolun, yaratıcı Batı ilim anlayış ve metodolojisi olduğuna inanıyordu. Köprülü kendisi bu yolda en çok hizmet etmiş, çığır-açan bir âlimdir. II. Dünya Savaşı sırasında, 1940'ta Köprülü şöyle yazıyordu: "Ben ilme ve insanlığın iyiye doğruya gittiğine inananlardanım, bundan otuz sene evvel olduğu gibi bu gün de insanı yetçi Türk nasyonalizminin heyecanını kalbimde ve kafamda taşıyorum. Lâkin, tarihi realiteyi ararken her şeyden evvel ilmî bir hakikatin hizmetkârı olduğumu unutmam. Daima tekrar ettiğim gibi, Türk milletinin cihan tarihindeki büyük rolünü bugünkü ilim âleminin bunu kolaylıkla kabul edeceği ne kadar muhakkak ise, bunun Türk milletine en büyük bir hizmet olacağı da o derece kat'idir". Onun öğrencileri bu zihniyetle yetişmiş ve bu öğütlere sadık kalmışlardır.

FUAD KÖPRÜLÜ BİYOGRAFİ VE BİBLİYOGRAFYASI HAKKINDA

- F.A. Tansel, "Fuad Köprülü'nün Türk Ocaklılar'la İzmir Seyahat ve Temsil Edilen Manzum Tiyatrosu: Türk'ün Duası", TK, VII-92, 516-531.
- Ş. Hulûsi, *Ordinaryus Profesör Dr. Fuad Köprülü'nün Yazıları İçin Bir Bibliyografya, 1913-1934*, İstanbul, 1935.
- Ş. Hulûsi, *Ordinaryus Profesör Dr. Fuad Köprülü İçin Bir Bibliyografya, 1912-1940*, İstanbul, 1940.
- T.H.Kun (derl.), *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar*, I, Ankara, 1950, 159-248.
- O. Köprülü, "Fuad Köprülü İçin Yazılmış Bibliyografyalar ve Bunlara Bazı İlâveler", TK, VII-93.
- O. Köprülü, "Köprülü Bibliyografyasında Yeni Gelişmeler", TK, XIV (1975) 52-55.
- O. Köprülü, "Fuad Köprülü'nün Hayatı ve Eserleri": F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1980, XV-XXI.
- H. İnalçık, "Türk İlmi ve M. Fuad Köprülü", TK, VI-65 (Mart) 1968, 289-244.
- C. Köprülü, "Fuad Köprülü'nün İlmi Şahsiyeti, Türk Kültüründeki Rolü ve Bazı Hatıralar", TK, VII-81 (Temmuz 1969).
- N. Filipovic, "Müellif (F. Köprülü) Hakkında Not: "Giriş", Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, İstanbul, 1981, 5-12.

F.A. Tansel, "Memleketimizin Acı Kaybı Profesör Dr. Fuad Köprülü", *Belleten*, XXX (1966) 621-636.

O. Turan, "Mukaddime" *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul, 1953, V-XXIII.

"Köprülü", *EI*, 2. ed, V, 263-264.

H. Berktaş, "Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuad Köprülü", İstanbul, 1953.

Orhan Bayrak, "Mehmed Fuad Köprülü", *Osmanlı Tarih Yazarları*, İstanbul, 1982, 136-138.

A.Y. Ocak, "Fuad Köprülü Sosyal Tarih Perspektifi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, III (1997), 221-230.

KÖPRÜLÜ'NÜN BELLİ BAŞLI YAYINLARI

"Türk Edebiyat Tarihinde Usul", *Bilgi Mecmuası*, I, 1329/1913, s. 3-52.

"Selçukîler Devrinde Anadolu'da Türk Medeniyeti", MT, II, 1331/1916, s. 193-232.
Bu tetkik tam olarak çıkmamıştır.

Nasreddîn Hoca, Manzum Hikâyeler, İstanbul, Kanaat Küt. 1918, 234 s., 19 levha.

Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1918, 446 s., İki resim, 12 notla. Mukaddime; Tenkit: Cl. Huart. *Journal des Savants*, 1922, 1-2 ve JA, 1923; J.H. Mordtmann, OLZ, 1923; Gy. Németh, KCA, 1924, 4. Bunların tercümeleri için TM. I, 1915, s. 265-289'a bkz.

Tercüme: Th. Menzel, KCA. II, 1927-1934 (tercüme yalnız metne aittir).

Türk Edebiyatı Tarihi. I: Kablelislâm Türk Edebiyatı, İstanbul, Matba-i Âmire, 1920, c. II: *Ba'delislâm Türk Edebiyatı*: İstanbul, 1921, s. 97-915. Tenkit: Kraelitz, *MOG*. II, 1923-1925; J. Mordtmann, OLZ, 1923. Bunların tercümeleri için TM. II, 1925, s. 449-452'ye bkz.

Bugünkü Edebiyat, İstanbul: İkbâl Küt. 1924, 329 s. Tenkit ve Hulâsa: V., Gordelevski, *Azerbaycan Tettebbû Cemiyeti Ahbarı* II, 1929.

Külliyat-ı Fuzûlî, İstanbul: Yeni Şark Küt. 1924, 392 s. Esere "*Fuzûlî, Hayatı ve Eseri*" adlı 22 sahifelik bir tetkik ilâve edilmiştir.

Meddahlar, Türklerde Halk Hikâyeciliği Tarihine Ait Bazı Notlar, TM. I, 1925, s. 1-45.

Lütfî Paşa, TM. I, 1925, s. 119-150.

"Oğuz Etnolojisine Ait Tarihi Notlar", TM. I, 1925, 185-211.

"Anadolu Beylikleri Tarihine Ait Notlar", TM. II, 1928, 1-32.

"Türk Klâsik Edebiyatında Nazım Şekilleri: Tuyug", TM. II, 1928, 219-242.

Gevherî. Türk Sazşairlerine Ait Metinler ve Tetkikler, I, İstanbul: TEN 1929, 38 s.

"Habîbî: Hayatı ve Eseri", EFM. VIII, 1932, 86-133.

Eski Şâir. Divan Edebiyatı Antolojisi. XIII'üncü Asırdan XIX'uncu Asra Kadar, İstanbul, Ahmet Halit Küt. 1932-1934, 700 s.

Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar, İstanbul Kanaat Küt. 1934, 310 s.

Les origines de l'Empire Ottoman, Paris: E. De Boccard, 1935, 146 s. S. Charlety'nin bir mukaddimesiyle. Tenkit. Paul Pelliot, *T'oung Pao*, XXXII, 1936; Skok, *Revue des études balkaniques*, II, 1936, s. 303-5; L. Febvre, *Annales d'histoire économiques et sociales*, IX, 1937, No. 43.

Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi, İst. 1935, fas. 1, 64 s.

"Osmanlı Müelliflerinde Ekonomik Düşünceler", *Ülkü*, VII, 1936, s. 339-44.

"Mısırdaki Bektaşilik", *TM*, VI, 1936-1939, 13-31, 4 levha.

"Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar", *Körösi Csoma Archivum*; 1, 4, 1938, s. 327-44: THM. II, 1939, 17-31.

Hukuki Motiflerdeki Semboller, *THİM*, II, 1939, 33-52.

V. Barthold, *İslâm Medeniyeti* (Prof. Fuad Köprülü'nün notları, tashihleri ve izahları ile), İstanbul, Kanaat Kütb. 1940.

Türk Sazşairleri Antolojisi, C. II, İstanbul, Kanaat Kütb. 1939-1940.

"Orta zaman Türk-İslâm Feodalizmi", *Belleten*, V, s. 319-334.

"Alun Orduya Aid Yeni Araştırmalar", *Belleten*, V, s. 397-436.

"Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları". *Belleten*, VII, s. 379-522.

"Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Meseleleri", *Belleten*, VII, s. 219-313.

"Kay Kabilesi Hakkında Yeni Notlar", *Belleten*, VIII, s. 421-452.

ZEKİ VELİDÎ (VELİDÎ) TOGAN (1890-1970)

Zeki Velîdî Başkurt-İli (Başkurdistan)'da Küzen-Avulu köyünde doğdu (10 Aralık 1890); soyu Yurmatı uruğundan Sokli-Kay boyundandır¹⁵. Dedesi Küzen-oğlu Velid-Bay'dır. O, çocukluğunda babası ulemadan Molla Ahmed-Şah (Ahmed-şe)'dan eski şecere ve destanları dinledi. Onun medresesinde Arapçayı, annesi Ümmül-Hayat'tan Farsçayı öğrendi. Kaynak dillerine hâkim olması ileride onun ilmî faaliyetlerindeki başarısı için çok önemlidir. Öbür yandan Rusça dersleri alıyordu. Sonraları Almanya'da Almancayı da öğrenecektir. Zeki Velîdî, babasının medresesine gelen öğrencilerden çevre halkın etnografisi hakkında bilgi edindi. Dayısı Habib Neccar, Kazanlı ulemadan Türkçü Şihabeddin Mercanî (Türkçe *Miftâhu't-Tevârîh* adlı bir tarih eseri vardır) öğrencilerindendir. Neccar, Osmanlı ta-

¹⁵ Z. Velîdî'nin biyografisi ve ilmî faaliyeti üzerinde şu temel kitabı izliyoruz: Tuncer Baykara, *Zeki Velîdî Togan*, Ankara, 1989; daha ayrıntılı olarak bkz. Zeki Velîdî, *Hatıralar*, İstanbul, 1969.

rihi meraklısı idi. Zeki Velidî'nin yetişme çağında Rusya Türkleri arasında İsmail Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesinin etkisiyle Türk-Tatar kavimlerinin birliği ve Batı tarzı eğitime (*cedîdcilik*) karşı yakın ilgi vardı. Zeki Velidî yenilikçi amcası Necar'ın etkisiyle genel Türk tarihe merak sardı.

Z. Velidî, erkenden, 1906-1908 yıllarında babası yerine medrese idaresine geçmek zorunda kaldı. Fakat genç adam dünyayı görmek ve okumak istiyordu; gizlice yurdunu terk etti (1908), Kazan'a geldi. 1917'de Moskova ve Urfa kongrelerinde Rusya Türk Müslümanları arasında birlik politikasını savunan Sadri Maksudi'ye karşı Z. Velidî'nin bölgeciligi savunarak muhalefet ettiği iddia edilmiştir. Sadri Bey'le Z. Velidî arasında bu anlaşmazlık Türkiye'de de devam edecektir. Z. Velidî, Mercânî'nin medresesine devam ederken bir taraftan da Rus müsteşrikler N. Aşmarin ve N.F. Katanov ile tanıştı. Nihayet, Kazan'da Kasımiye medresesinde Türk Tarihi ve Arap Edebiyatı muallimliği ile tedris hayatına girdi (1903-1913). Burada yazdığı *Türk Tatar Tarihi* (1912) kendisini müsteşrikler arasında tanıttı. Katanov ile yakın dostluğu sürdü. Ünlü tarihçi V. Barthold (1869-1930) ile tanışıp ölümüne kadar onunla dost kaldı. Doğu dillerini ve Türk tarihini hakkıyla bilen Z. Velidî'yi Rus oryantalistleri benimsedi. Kazan Üniversitesi Tarih ve Arkeoloji Cemiyeti'ne üye seçildi. 1913'te Fergana'ya, 1914'te Buhara'ya araştırma yapması için gönderildi. Bu ilmi seyahatlerine dair yazdığı rapor Petersburg Çarlık Arkeoloji Cemiyeti tarafından yayınlandı. O zaman Türk ve Moğol tarih ve kültürü üzerinde Prof. Katanov; Dorji Banzarov ve Çokan Valihanov'dan sonra bu alanda Z. Velidî'yi dördüncü otorite saymıştır. Z. Velidî, Katanov'un kütüphanesinin İstanbul'da satılmasına aracı olmuştur. Evkaf Müdürlüğü'nce satın alma tamamlandı. Bu değerli kütüphane, F. Köprülü'nün *Türkiyat Enstitüsü* (kuruluşu 1924) kütüphanesinin çekirdeğini oluşturacaktır.

Z. Velidî, I. Dünya Savaşı sırasında askerlikten muaf tutularak Ufa'da Osmaniye medresesi Türk Tarihi muallimi oldu. Çarlık Meclisi Duma, Müslüman mebuslara halk ile ilişkilerinde yardımcı olmak üzere temsilciler seçerken, Z. Velidî'yi Ufa temsilcisi seçti. Böylece Z. Velidî resmen siyasi hayata atılmış oldu. Bu görevde Tatar-Türk dünyasından öbür temsilcilerle tanıştı. Duma'da Kazan'dan beş mes'us vardı. 1917 Rus devrimi patlak verince, Z. Velidî kendi halkı için yeni bir dönemin başlangıcı olması umuduyla heyecanlı idi. Yeni Rusya'nın bir konfederasyon halinde yeniden örgütlenmesi sorusu ortaya çıkınca Müslümanların, Türk illerinin ayrı muhtar bir idare altında bu konfederasyona dahil olması Zeki Velidî ve öbür Türkçülerin ideali olacaktır. Z. Velidî'ye göre Doğu'da Kazan, Başkurdistan ve Kazakistan kendi muhtar idarelerini kurmalı idiler. 1917 Mayıs'ında Moskova'da Rusya Müslümanları Umumî Kongresi toplandı. Kazanlılar, bu arada Duma'da Kazan'ı temsil eden Sadri Maksudi, Başkurt-İli'nin Kazan muhtar birliği içinde olmasını istiyorlardı. Z. Velidî Başkurt-İli'nin Kazakistan veya Türkistan birliği için olması gerektiği düşüncesinde idi. Bu görüş ayrılığı, Kazanlılar ile Z. Velidî arasında uzun süren bir anlaşmazlığa yol açmıştır.

Moskova toplantısından sonra Z. Velîdî Orenburg'da Başkurt Merkez Şûrâsı'nı topladı. Ekim'de Bolşevik devrimi gerçekleşince, Başkurt-İli'nde ve öbür Türk illerinde Cumhuriyetler, Kırım, Türkistan, Azerbaycan ve Kazakistan Cumhuriyetleri kuruldu. Sovyetler, Orenburg'ı işgal ettiler ve yeni hükümetin Harbiye ve Dahiliye vekili olan Z. Velîdî'yi tutukladılar. Z. Velîdî hapisten kaçmayı başardı ve milli direniş için çeteler örgütledi. 1918 sonlarında Sovyet idaresiyle anlaşma yapıldı. Sovyetler durumlarını güçlendirince, Başkurlara verdikleri sözden döndüler; Z. Velîdî Türkistan'a sığınmak zorunda kaldı (29 Haziran 1920). Sonra Bakû'da toplanan Şark Milletleri Kongresi'ne katıldı; Türkistan Millî Birliği'ni kurmakta etkin oldu. Türkistan'da Enver Paşa ile işbirliği yaptı (Paşa'nın şehit düşmesi: Ağustos 1922). Sovyetler, Türkistan'a kuvvet gönderip memleketi kontrolleri altına alınca, Z. Velîdî Meşhed'e (Mart 1923), oradan Afganistan yoluyla Hindistan'a geçti (Eylül 1925) (Meşhed'de *Ibn Fadlân* sayahatnâmesini Revza kitaplığında keşfetmiştir)¹⁶. İstanbul üzerinden Paris'e geldi. Orada Fransız oryantalistleriyle (P. Pelliot, J. Deny, M. Blochet) tanıştı, Berlin'e geçti. Prusya Devlet kitaplığında Doğu el-yazmaları katalogunu hazırlama işine katıldı. Avrupa'da ve Türkiye'de tanınmış bir ilim adamı olarak davetler aldı, sonunda 1925'te Maarif Vekâleti Telif ve Tercüme Hey'eti üyeliğine atandı. İstanbul'a (20 Mayıs 1925) oradan Ankara'ya geldi. Böylece Z. Velîdî'nin ölümüne kadar (26 Temmuz, 1970) bir Türkiye vatandaşı olarak Türkiye'de çok verimli ilmî faaliyeti başlamış oldu. Türkiye'de ilk tanıştığı Türkçü ve ilim adamları arasında Hamdullah Suphi, Köprülüzade Fuad vardır. 13 Temmuz 1925'te Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret etti. Her ikisi yurdunun bağımsızlığı için savaşmış, biri davasını kaybetmiş, öteki şanlı bir zaferle yurdunu esareten kurtarmış iki Türk savaşçısı.

F. Köprülü'nün davetiyle *Türkiyat Enstitüsü*'nde konferanslar vermeye gelen¹⁷ ünlü Rus oryantalisti V. Barthold'un tercümanlığını yaptı. Bir yandan da eşsiz bir hazine olan İstanbul yazma kitaplıklarında çalışmalarına devam ediyordu. Z. Velîdî'nin Türkistan'da, İran'da Meşhed'de, İstanbul'da, Bursa, Edirne ve Konya'da yazma araştırmaları, Türk tarihi ve kültürüne dair önemli kaynakların keşfine yol açmıştır. Edebiyat Fakültesi'nde F. Köprülü, Z. Velîdî'yi *Türk Tarihi Muallimi* atadı (26 Ocak 1927). Z. Velîdî, Başkurt-İli'nde millî mücadele arkadaşı olan Fethülkadir (Abdülkadir İnan) ile İstanbul'da beraber idiler. Darülfünûn'da verdiği Türk Tarihi dersleri (1927-1930) ileride yayınladığı *Umumi Türk Tarihine Giriş* (İstanbul, 1946) adlı eserinin ilk taslağını oluşturmuştur. Köprülü, onun taşbaskı ile yayınlanan *Türk Tarihî Dersleri* dolayısıyla şu övgü dolu satırları yazdı (*Hayat*, 16 Aralık 1926): "Artık Türk milletinin ilim sahasında da taklitten ve kapitülasyonlardan kur-

¹⁶ Sonraları, bu önemli eseri Almanya'da değerli notlarla yayınlayacaktır: *Ibn Fadlân's Reisebericht*, Leipzig, 1929 (Reprint Lichtenstein 1966).

¹⁷ Bu konferanslar şu ad altında yayınlanmıştır: V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul, 1927.

tulup rüşd ve tahkik yoluna girdiğinden, bu gibi eserlerle en müşkülpesend Garp âlimlerine bile tasdik ettireceğimizden eminim".

Ankara'da Atatürk'ün himayesinde toplanan I. Tarih Kongresi'nde (2-5 Temmuz 1932), resmî *Türk Tarih Tezi*'ne (Orta Asya'da kuraklık yüzünden Türklerin kurduğu şehirlerin ve tarım bölgelerinin kumlar altında kaldığı ve Türklerin temsil ettiği yüksek medeniyetin onlar tarafından dünyanın dört bir yanına götürüldüğü tezi) aykırı düşen eleştirileri şiddetli tepkiyle karşılandı. Z. Velîdî bir hafta sonra Darülfünûn'daki kürsüsünden istifa etmek zorunda bırakıldı¹⁸.

Z. Velîdî'ye göre kongre, "siyaseti gözeten tarihçiler ile fikrî ve vicdânî salâbeti olan tarihçiler arasında bir mihenk taşı" olmuştur. Z. Velîdî, Viyana Üniversitesi'nde doktora için oraya gitti.

Avrupa'da yedi yıl kaldı (1932-1939); bu ikamet tarihçimizin daha da olgunlaşmasına yardım etti. Viyana Üniversitesi'nde Ibn Fadlan üzerindeki teziyle doktor pâyesini aldı. Bonn Üniversitesi'ne davet edildi; orada *honorar professor* olarak *Orta Asya Tarihi ve İslâmiyet* üzerinde dersler verdi (1935-1938). Göttingen Üniversitesi'nde bulunurken Ibn Fadlan üzerindeki kitabını çıkardı¹⁹. İnönü'nün Cumhurbaşkanlığa gelmesi üzerine ikinci vatanı Türkiye'ye dönmeye karar verdi. Dilekçesinde: "Avrupa'da bütün emeklerimi Türk milletinin ilmi namına sarf etmiştim; yegâne gayem Türk milletine, bilhassa onun büyük ve eski medeniyetini öğrenme işinde faydalı olabilmektir" diyordu (1 Mayıs 1939). Bunun üzerine İstanbul Üniversitesi Türk Tarihi profesörlüğüne atandı (Eylül 1939).

Hitler Almanyası'nda uzun yıllar kalmış olması dolayısıyla Türkiye'ye dönüşünde, bazı yanlış yorumlara hedef oldu. Aslında Z. Velîdî büyük gayeler peşinde koşan, mücadeleden yılmayan, belki biraz "maceracû" bir kişiliğe sahipti. Rusya'dan Türkiye'ye gelip sığınan Türkçü liderler ile, özellikle Kazanlı Sadri Maksudi ile Z. Velîdî arasında eski anlaşmazlık burada da devam etti. 1917 Moskova ve Ufa kongrelerinde Rusya Müslüman Türklerinin birliği fikrine karşı, Z. Velîdî bölgencilik iddiasıyla suçlanmıştı.

Z. Velîdî, Rusya'da kalan ilk eşini yanına getirtememişti. 1940 Nisanı'nda ikinci defa evlendi; bu kez eşi bir Nogay hanımı, Nazmiye Hanım'dı; ondan iki çocuğu, kızı İsenbike ve oğlu Sübidey olacaktır. Türkiye'de bu yıllar, Z. Velîdî'nin olgun önemli eserler verdiği yıllardır. *Umumî Türk Tarihine Giriş* (İstanbul 1946), *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi* (İstanbul 1942), *Tarih'te Usûl* (İstanbul 1950), o yılların ürünüdür. Son eser Türk tarihi kaynaklarını tanııtma bakımından önemlidir. Z. Velîdî'nin kitaplarında üslûbu, konuşmaları gibi, yoğun bilgi sergileyen, fakat olayları çoğu kez bağlantısız bir bilgi yığını olarak sunan bir üslûptur. II.

¹⁸ Bkz. *Birinci Türk Tarih Kongresi Zabıtları* ve Z.V. Togan, *Hatıralar*, İstanbul, 1969.

¹⁹ *Ibn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig, 1939, bu önemli kaynağa eklediği *Excursus*'de Türk tarihi üzerindeengin kaynak bilgisini gösterdi.

Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Rusya Türklerinin kurtuluşu adına Rusya karşısında Almanlara yakınlık gösterenler arasında Z. Velîdî başta sayılıyordu. 3 Mayıs 1943'te Ankara'da Sovyetler aleyhinde yapılan gösteri hükûmeti kaygılandırdı. "Turancılardan" tutuklanması başladı, bu arada Nihal Atsız ve Z. Velîdî "Turancılık" ve hükûmeti devirme girişimi suçlamasıyla tutuklandı. Z. Velîdî 15 ay kadar hapiste kaldı; ancak İnönü'ye karşı Demokrat Parti iktidara gelince özgürlüğüne kavuştu.

Z. Velîdî üniversitedeki görevine ancak 1948 Temmuzunda geri gelebildi. 1944-1948 yılları maddî sıkıntı içinde geçti. O arada *Umumî Türk Tarihine Giriş* adlı klasik eserini yayınladı (İstanbul 1946). Üniversiteye geri dönüşü ile hayatında yeni verimli bir dönem başlayacaktır. 1948-1970'te ölümüne kadar bu verimli faaliyeti devam edecektir. Z. Velîdî'nin girişimci bir kişiliği vardı. 1948-1949 yıllarında bir *Tarih Enstitüsü* veya *Umumi Türk Tarih Enstitüsü* girişimleri sonuç vermedi. Ancak 1950'de bir *İslâm Tetkikleri Enstitüsü* projesi senatoca onaylandı. Kendisi, 1953'te 6 ay kadar bir Enstitü'nün müdürlüğünü yapmıştır. Z. Velîdî'nin bu girişimlerinin başarısızlığını açıklamak gerekirse, kendisine karşı üniversitede ve tarihçiler arasında oldukça geniş bir muhalifler grubunun mevcut olmasıdır. Onun, Mogolların ve Timur'un tarihî rolüne müspet bir açıdan bakışı, Türkiye'de yerleşmiş olumsuz görüşlere aykırı idi. Oysa bugün, Mogol devletlerinin ve Timur oğullarının dünya medeniyet tarihinde gerçek yeri Batı tarihçiliğinde önemle işlenen bir konudur²⁰. Bugün hâlâ tarihçiliğimizde ve mektep kitaplarından gelen yerleşmiş bir takım önyargılı görüşleri aşmak ve tarafsız bir yorum yapmak güçtür. Olumlu bir yorum, âdetâ millî tarihe bir ihanet gibi algılanmaktadır. Duygusal konulardan biri Timur tarihidir. İslâm araştırmalarını bilimsel bir temele oturtmak da, ancak İlahiyat Fakültelerinin açılışıyla mümkün olmuş, *İslâmiyât* dergileri, İslâma ve Türk İslâmiyetine dair önemli ilmi araştırmalara imkân vermiştir. Z. Velîdî'nin Enstitüsü, bu alanda ilim adına yol gösterici bir ilktir.

Z. Velîdî'nin son yıllarında Ankara'ya gelip Millî Eğitim'den, yazılarını temize çekerek bir yardımcı için defalarca yaptığı girişimlerin sonuç vermediğine, bu satırları yazan tanık olmuştur. Bu yüzden onun pek değerli projeleri kütüphanesinde mahbus kalmıştır. Özellikle, *Timur ve Devri* üzerinde önemli eserini Prof. Dr. İsenbike ve Prof. Dr. T. Baykara yayın alanına çıkarmak için hâlâ çalışmaktadırlar²¹.

Atatürk ve Millî Şef İnönü döneminde Türk devletinin resmî ideolojisi, devlet ve hükûmet siyasetinin değişmez parçası idi. Z. Velîdî, uluslararası şöhretine güvenerek bazı tabuları yıkmaya çalışmış, başarılı olamamıştır. Yakınlarda tabulara karşı çıkan âşî genç tarihçiler ise, ne Z. Velîdî'nin hayat boyu kazandığı geniş bilimsel hazırlığına, ne de uluslararası otoritesine sahiptirler.

²⁰ Bkz. V. Barthold'un F. Köprülü tarafından ilâve ve açıklamalarla yayınlanan *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 1963, 181-200.

²¹ Kısaca şu makaleye bkz. "Timur", *Urdu Encyclopaedia of Islam* (Z.V. Togan), IV-15 (1961), 919-943.

Z. Velîdî, yaşamındaki raslantı ve aşamalar ve kendi "maceracû" karakteri dolayısıyla, olağanüstü bir kişiliğe sahip olmuştur. Urallar'da Türk ve İslâm çevresinde doğup büyüyen Z. Velîdî, gençliğinde Kazan ve Türkistan'da geleneksel kültürü özümsemiştir. İslâmî kültürü ve lehçeleri ile Türkçeyi, Arapça, Farsça, Rusça, Almanca dillerini öğrenmek şansını elde etti. Bir yandan Rus kültürünü ve Avrupa kültürünü, öbür yandan Türkçülerin ve İstanbul Osmanlı çevresinin kültür etkilerini kişiliğinde birleştirdi. Her uğradığı şehirde hırsla eski yazma eserleri araştırıp önemli kaynaklar keşfetti. 1951 Eylülü'nde İstanbul'da 22. *Müsteşrikler Kongresi*'nin Başkanı olarak bu uluslararası toplantıyı örgütledi. Kongrenin açılışında o dönem Türkiye'si'nin iki büyük ilim adamı, Fuad Köprülü (o zaman yeni iktidara gelen *Demokrat Parti*'nin Dışişleri Bakanı) ve Zeki Velîdî Togan dünya ilim adamlarını onurladılar, onurlandılar. Oryantalistler, Zeki Velîdî'yi "devrinin en büyük Türk tarihçisi" olarak selâmladılar.

Bu kongreye Osmanlı tarihçisi olarak katılma fırsatını elde ettim. Z. Velîdî iltifatlarını benden esirgemiyordu. Kendisi, o tarihlerde Ankara'yı bir ziyaretinde bana asistanlık teklif etmişti. Ben Osmanlı tarihi alanından ayrılamayacağımı söyledim. Daha sonra 1964'te *Türk Kültürü El Kitabı*'nı hazırlayacak uluslararası bir proje geliştirdiği zaman, hukuk cildini hazırlamak üzere bana işbirliği önerdi.

Daima büyük çapta tasarımlar peşinde koşan Z. Velîdî "Hoca", 1951 *Müsteşrikler Kongresi*'nde Türk tarihi ve kültürü uzmanlarının bir araya gelişini fırsat bile rek, bir *Türk Dil ve Kültür Tarihine Dair El Kitabı (Grundriss)* hazırlanması için bir komite örgütledi. Çalışmalar, göz dolduran iki cilt *Philologiae Turcica Fundamenta* halinde hazırlanıp yayınladı. Z. Velîdî yayınlanan *Fundamenta* ciltlerini beğenmedi, tenkitler yazdı (*Türk Kültürü*, no. 47, 1966). Kendisi *Fundamenta* yerine Türkiye'de dokuz-on ciltlik bir *Türk Kültürü El Kitabı* yayınlanması için bir tasarım hazırladı ve yeni bir uluslararası komite kurdu. Kendisi, *Türk Kültürü El Kitabı'nın Program ve Çalışma Planı* (İstanbul 1967) adıyla projenin kapsamını açıkladı. Tasarım, maddi destekten yoksun olduğundan gerektiği biçimde ilerleyemedi. Kendisine karşı resmî çevrelerde sürüp giden olumsuz hava dolayısıyla en basit bir yardım ve teşvik görmedi. Tasarıma ciddi olarak sahip çıkanlar, kendi ifadesiyle "Emel Esin, Z.F. Fındıkoğlu ve Halil İnalçık" oldu.

Projede yer alan *Türk Sanatı* cildi için rahmetli Dr. Emel Esin (öl. 1987), ciddi araştırmalara girişerek *İslâmiyetten Önceki Türk Sanatı Hakkında Araştırmalar* (İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1972, 416 sahife) adlı değerli eseri yayınlamıştır. H. İnalçık eski Türk hukukundan başlayarak özellikle Osmanlı hukuku üzerinde bir sıra incelemelerini çeşitli dergilerde yayınladı²². VI. cildi kapsayan *Etnografi* konusunda Z. Velîdî'nin eski vefalı dostu ve F. Köprülü'nün çalışma arkadaşı değerli âlim Abdülkadir İnan'ın yayınlarını da bu çerçevede anmak gerekir.

²² Bkz. "Kānun", "Kānunnāme", *Encyclopaedia of Islam*, 2 ed.

Z. Velîdî prostat ameliyatından sonra çok yaşamadı. Kendisini ziyaret ettiğimde hasta yatağında *Oğuz Destanı* adlı son eserinin basımeviden gelen provalarını okuyor, ölümün eserin yayınlanmasına engel olacağından kaygılanıyordu. Eserin yayınlanması, sadık öğrencisi Tuncer Baykara'nın ilgisiyle mümkün olmuştur. Zeki Velîdî Togan 26 Temmuz 1970 sabahı hayata gözlerini yumdu.

Z. Velîdî'nin bilimsel kişiliği üzerinde öğrencisi ve yakını Prof. Dr. Tuncer Baykara'nın ve dostu bilim adamlarının yargılarını burada kısaca analım²³. Alman bilgini Prof. Jansky onu şöyle tanıtır: "Zeki Velîdî, muhakkak ki büyük bir âlimdir. Fakat aynı zamanda büyük bir insandır... O, bir Türk'tür. Bu da onun ilmî faaliyetine hususi bir mâna verir... kelimenin tam anlamıyla bir Türk; Türk tarihini araştıran ve değerlendirenlerin ön safına geçmiştir."

Dünyaya Türk'ün ve Türk tarihinin, saptırmalardan ve önyargılardan arınmış gerçek bir tablosunu vermek, Zeki Velîdî'nin bütün yaşamını dolduran ve anlam kazandıran tutkudur. Gözbebeği kızı İsenbike'yi, eski Türk tarihini ana kaynaklardan araştırsın diye, Harvard Üniversitesi'nde ünlü sinoloji-türkoloji uzmanlarının yanına göndermiştir.

Türk Tarih Tezi'ne karşı Z. Velîdî'nin eleştirilerini, Atatürk'ün etrafındakiler, onu gözden düşürmek için abartarak kullanmışlardır. Şuna inanıyorum ki, aslında Atatürk, uzağı gören sağ düşünceli bir insan olarak bu eleştirilerden yararlanmıştır. *Türk Tarih Tezi*'ni tartışmak ve doğruyu bulmak için dünyada bu konularda en yetkili ilim adamlarını Dolmabahçe'de *II. Türk Tarih Kongresi*'ne davet etmiş ve tartışmaları dikkatle izlemiştir.

Atatürk, prehistorik dönemden itibaren Anadolu arkeolojisi çalışmalarını teşvik etmiş, bu alanda yapılan önemli arkeolojik keşiflerle yakından ilgilenmiştir. Tüm bilim adamları Anadolu arkeolojisinin hızlı gelişmesinde onun rolünü önemle belirtirler.

Ata, *Tarih-tezi*'nde acele ortaya atılan iddiaların, kaynaklara göre bilimsel metodlarla gözden geçirilmesi ve bu bilim dallarında Türk uzmanların yetişmesi için bir ilim merkezi, *Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi*'nin kuruluşunu emretmiş, oraya tanınmış arkeolog Von der Osten'i, Hitit, Sümer ve Akad tarihini çivi yazılı kaynaklardan inceleyen tanınmış Alman uzmanları (E. Landsberger, H. Güterbock) ayrıca tarihte Türklerin yayıldığı ve devlet kurduğu bölgelerin dünyaca tanınmış otoritelerini fakülteye hoca olarak çağırmıştır (Sinoloji'de Von Gabain, Hindoloji'de W. Ruben, Hungaroloji'de Rasonyi). *I. Türk Tarih Kongresi*'nde Z. Velîdî bir ilim adamı olarak çekinmeden eleştirilerini yapmakla, kuşkusuz, Türk ilmi için son derece önemli kararların verilmesinde etken olmuştur. D.T.C.F., bugün dünyaca ta-

²³ *Zeki Velîdî Togan*, Ankara, Kültür Bakanlığı yayınları no. 1042; Türk Büyükleri Serisi, no. 110, II. Bölüm: *İlmî ve Fikrî Hayatı*, 44-70.

nınmış Türk arkeolog, hitotolog, sümerolog, antropolog ve tarihçilerin yetiştiği bir ilim merkezi olma rolünü hakkıyla yerine getirmiştir. *Türk Tarih Kurumu*'na bu alanlarda yetişmiş genç uzmanlar üye seçilmiş, onlar Kurum'a bilimde dinamik bir ruh ve doğrultu kazandırmışlardır. Kurum'un yayınladığı eserler, bugün dünya bilim çevrelerinde önemle karşılanmaktadır.

Z. Velîdî'nin kişiliği üzerinde ve girişimlerinde, Türk birliği ideolojisinin önderi ve Türk dünyasının her köşesinde heyecanla izlenen *Tercüman* gazetesindeki yazıların yazarı İsmail Gasprinski (Gaspıralı)'nın derin etkisi vardır. Z. Velîdî'nin babası Ahmedşe Hacı, Gaspıralı'nın hayranı idi. Gaspıralı, Kazan aydınları arasında da çok nüfuz kazanmıştı. Kazanlıların lideri, Z. Velîdî'nin siyasi rakibi Sadri Maksudof (Maksudi), Gaspıralı'nın desteğiyle Paris'e gitmiş ve dönüşte Kazan'ı temsil ederek Çarlık Rusyası Duması'nda tüm Müslüman-Türk halklarının sözcüsü olmuştur. Gaspıralı, büyük Türkçü lider Yusuf Akçura'nın eniştesi ve fikir arkadaşı idi.

Z. Velîdî'nin her tarafa yazma kütüphanelerinde devamlı araştırma yaparak Türk tarih ve kültürü üzerinde çok önemli kaynakları ortaya çıkarmış olması, sadece bu çalışmaları, Türk tarihi alanında onun belirleyici rolünü göstermeye yeter. Türkistan seyahatinde *Kutadgu Bilig*'in bir yazmasını tespit ettiği gibi Meşhed'de İbn Fadlan Seyahatnamesi'ni keşfi (1923), Manchester'de John Rylands yazmaları arasında XI. veya XII. yüzyıla ait bir Türkçe Kur'an tercümesi, İstanbul kütüphanelerinde Bîrûnî'nin eserlerini, Harzem dilinde yazılmış kaynakları, Konya'da İlhanlı dönemi maliye kaynakları (*Risâle-yi Falakiyye* ve *Sa'âdetnâme* yazmalarını) tanıtmaları, Altın-Orda tarihine ait son derece önemli yerli bir tarihi *Ötemiş Hacı Tarihi*'ni keşfi bu kaynak araştırmaları arasında en önemlileridir²⁴.

Prof. Jansky'nin belirttiği gibi (T. Baykara, 64), Z. Velîdî; vekâyinâme, jeneoloji (*ensâb*) ve destanlardan başka tarih kaynaklarını ve en geniş bir yelpazede etnografya, arkeoloji, nümizmatik, epigrafi ve edebi eserleri inceleyerek, tarihin türlü cepheleriyle bir bütün içinde ele alınması gerektiğine inanır; o ileri metodolojiyle kuşkusuz Türk tarihinin karanlık kalmış birçok sorularını aydınlığa çıkarmıştır. Prof. John Woods, Z. Velîdî'nin *Umumî Türk Tarihine Giriş* eserinin bir hazine olduğunu ve İngilizceye mutlaka çevrilmesi gerektiğini söylemiştir. Z. Velîdî'nin Başkurdistan'da bozkır göçebe kültürü geleneklerinin kuvvetle yaşadığı bir çevreden gelmesi²⁵, kaynak dilleri Türkçe, Arapça ve Farsçaya hakimiyeti, Rusya ve Almanya oryantalist çevreleriyle yıllarca beraber çalışması, onun geniş anlamda Türk tarihi soruları üzerinde bir otorite olarak tanınmasını sağlamıştır. Avrupa'da birçok tanınmış ilim cemiyetinin üyesi olduğu gibi, kendisine çeşitli ilmi pâyeler verilmiştir. Haziran 1967'de Manchester Üniversitesi kendisine, merasimle *Fahrî Doktor*

²⁴ *Kutadgu Bilig*, R.R. Arat, *Risâle-yi Falakiyye*, W. Hinz, *Sa'âdetnâme*, N. Göyünç, *İbn Fadlan*, Z. Velîdî tarafından işlenip yayınlanmıştır.

²⁵ Değerli öğrencisi ve yakını T. Baykara'ya göre "fikrî hayatını şekillendiren en önemli unsur Türk örfüdür".

(*doctor honoris causa*) unvanını tevcih etmiştir. Dostu Karl Jahn, onu büyük Rus oryantalistleri V. Barthold ve V. Minorsky ile kıyaslar. Bununla beraber, Z. Velîdî'nin tarihî metod disiplini ve ilmî kişiliği üzerinde fikirler farklıdır. Birileri, onun tarihî kanıtları acele yorumlayarak abartılı teoriler ortaya attığını belirtirler. Bu bakımdan bazı öğrencileri (meselâ F. Kırzioğlu, İ. Kafesoğlu) aynı yolu izlemişlerdir. Z. Velîdî'nin karınca duası gibi içinden çıkılmaz elyazısıyla yazılmış eserlerini ve notlarını çözüp ilim dünyasına kazandırmak güç bir iştir. Kızı Prof. Dr. İsenbike Togan'ın yayınlamaya çalıştığı *Timur Tarihi* yanında daha birçok denemeleri olduğunu biliyoruz. Kendi hayatında bunları temize çekmek için resmî makamlardan istediği yardımı alamamıştır. İmkân verilseydi, Orta Asya Türk Tarihi onun kaleminden "en iyi şekilde gün ışığına" çıkabilirdi (T. Baykara, 71). Onu yakından tanımış olan öğrencisi ve biyografi Prof. Dr. Tuncer Baykara'ya göre (s. 68) Zeki Velîdî "kendi fikrini ve inancını bilen, koruyan ve gerektiğinde (kuvvetle) savunan insandır". "Onun fikrî yapısının temelini teşkil eden Türk örfü ve töresidir" (T. Baykara, 70). Z. Velîdî, hatıratında görüldüğü gibi, gençliğindeki "İslâmiyet ve Türk örfü dolu çevreyi âdeta idealize etmiştir" (Baykara, 68). Kendisi "İslâmiyet Türk'ü koruyan en önemli kültür bağıdır; ona sarılın ve o kültürün yüceliğine inanın" inancıyla Z. Velîdî, kuşkusuz, 1960-1980'lerdeki Türk-İslâm sentezi akımını hazırlayanlardan biridir.

Z. Velîdî Türkiye'de yerleştiği yıllarda Nihal Atsız'la beraber Turancılık akımının önde gelen ismidir. Türkçe konuşan iller arasında birlik hakkında 1951'de *Türkistan Kültür Birliği Nizamnamesi ve Çalışma Planı*'nı yayınlamıştır. Oysa, Z. Velîdî, Yusuf Akçura gibi, Rusya'da Çarlığa karşı mücadele eden sosyalistleri kendi düşüncelerine yakın görmüş, sosyalist fikirleri benimsemiştir. Sosyalizmi, Türk geleneksel örfüne uygun buluyordu. Başkurdistan'da Rus hükümetinin halkı Hristiyanlaştırma-Ruslaştırma girişimlerine karşı mücadele etmiş, gerilla mücadelesinde Türk köylerinde yapılan kiliselerin yakırmıştır. Sovyetlerin baskı siyasetine karşı düşüncelerini 1955'te "Sovyetlerin Türkistan'da Tatbik Ettikleri Siyâsetin Son Safhaları" yazısında özetlemiştir (*Dergi*, I, Münih, 120-48).

Üretken bir yazar olan Z. Velîdî'nin yazılarını şu kategorilere ayırmak mümkündür.

TÜRK TARİHİ ÜZERİNDE GENEL SENTEZ ESERLER:

Türk ve Tatar Tarihi, Kazan, 1912.

Kısaca Türk ve Tatar Tarihi, Kazan, 1915.

Türk Tarihi, İslâmiyetten Evvelki Devirlere Ait Dersler, Litografya baskı, İstanbul, 1928.

Umumî Türk Tarihine Medhal, İstanbul, 1940.

Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1946.

KEŞFETTİĞİ EL YAZMALARI:

"Notices sur les manuscrits découvertes dans les bibliothèques de Kaboul et Mechhed par Validi", *Journal Asiatique*, I (1924), 149-151.

"İbn ül-Fakîh'in yeni Nüshası", *Türk Yurdu*, IV (1924), 297-304.

Ibn Fadlans Reisebericht, Leipzig, 1939.

ETNOGRAFYA VE DİN

1. "Azerbaycan Etnografisine Âit", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, II, 49-56, 101-107, 247-253.

2. "Oğuzların Hristiyanlığı Meselesine Dair", *T.M.* II (1928), 61-74.

3. "Die Schwerter der Germanen nach Arabischen Berichten des 9. und 10. Jahrhunderts", *ZDMG*, XC (1936), 19-37.

4. "Die Nordvölker bei al-Biruni", *ZDMG*, XV, 38-51.

DİL VE EDEBİYAT

1. "Chwarezmische Sätze in einem Fikh-Werk", *Islamica*, III (1927), 190-213.

2. "Harezmi'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler", *T.M.* II (1928), 315-346.

3. "Türk Dünyasında Elifbe Meselesi", *Yeni Türkistan*, 12 (1928), 1-18.

4. "Türk Destanlarının Tasnifi", *Atsız Mecmua*, 1-3, 5 (1931).

KÜLTÜR

1. "Türklerde Hars Buhranı", *Türk Yurdu*, 24 (1927) 495-509.

SİYASET VE EKONOMİ

1. "Türkistan İktisadiyatında Yerli ve Rus Nokta-i Nazarları", *Yeni Türkistan*, 4 (1927), 15-121.

2. *Bugünkü Türkistan ve Yakın Mazisi*, Kahire, 1928-1940, 710 sahife.

3. "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisâdî Vaziyeti", *THİM*, I (1930), 1-42.

4. *1929-1940 Seneleri Arasında Türkistan'ın Vaziyeti*, İstanbul, 1940, 43 sahife.

TARİHİ COĞRAFYA

1. "Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası", *AYB*, I (1932), 35-48, 69-83, 123-132, 145-156.
2. "Orta Asya'daki Kuraklığa Dâir", I, *TTKZ*- 167-176.
3. "Orta Asya'daki Kumaltı Şehirlerine Dâir", I, *TTKZ*, 369-376.
4. *Onyedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey*, İstanbul, 1934.
5. "Der Islam und die geographische Wissenschaft", *Hetner's Geographische Zeitschrift*, 1934, 361-372.
6. *Biruni's Picture of the World*, New Delhi, 1940, 142 sahife.

İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI²⁶ (1888-1977)

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 23 Ağustos 1888'de Eyüp'te dünyaya geldi. Babası Uzunçarşılı Mehmed Lâtif Efendi, annesi Râtime Hanım'dır. II. Meşrutiyet döneminin birçok aydınları gibi, orta tahsilini Askerî Rüşdiye'de ve Mercan İdâdisi'nde tamamladı. İdâdi'de mektebin idarecileri tanınmış şahsiyetlerdi; Hüseyin Cahid, sonra tarihçi Ali Reşad Bey müdür oldu. İ.H. Uzunçarşılı Ali Reşad'ın derslerinden istifade ettiğini belirtmiştir. İdâdi'den mezun olan İ.H. Uzunçarşılı öğretmen olmak arzusuyla Darülfünûn Edebiyat bölümüne kaydoldu. Orada tanınmış kişilerden, bu arada Ahmed Midhad, Abdurrahman Şeref, Mehmed Akif, İzmirli Ahmed Hikmet, Hamdullah Subhi'den ders aldı. Çok istediği muallimlik hizmetine, ilkin Kütahya idâdisinde tarih coğrafya muallimi olarak başladı. Hocalık onun ideali idi. Sekiz yıl Kütahya'da bu görevde kaldı. İdâdi mektebi, Sultaniye'ye çevrildi. Millî Mücadele başladığında *Kuvay-i Seyyare*'de gönüllü hizmet gördü; Kütahya'nın Yunan kuvvetleri tarafından işgali üzerine Ankara'ya geldi. Kütahya tarihi üzerinde toplamış olduğu malzemeyi işleyerek *Kütahya Tarihi*'ni Ankara'da yayınladı. 1921'de Kastamonu Sultanîsi tarih muallimliğine atandı. İsmail Habib, Hasan Fehmi gibi aydın kişilerle buluştuğu Kastamonu'da *Açık Söz* gazetesinde Kastamonu Meşâhiri'ne ait seri yazılar ile *Musâhabe-i Tarihiyye* başlığı altında tarih yazıları yazdı. 1922'de şehirde bir *İlim Derneği* kuruldu (bu yazılardan bazıları: "Tosyalı Koca Nişancı Celâl-zâde Mustafa Çelebi", "Kastamonu Kütüphaneleri", "Eski Zamanlarda İstanbul'a Hicret Memnû", "İstiklâl-i Osmânî Münasebetiyle", "Eski Zamanlarda Menzil ve Posta Teşkilâtı", "Mevlânâ Nasrullah ve Nasrullah Camii", "Kasaba ve Köy İsimleri", "Türkçe Hutbe"). İlk tarih yazılarını ünlü kişiler üzerinde toplamakla beraber şehir ve kurumlar tarihi üzerinde de *Açık Söz* gazetesinde yazılar yayınladı. Bunda, kuşkusuz, Ahmed Refik'in etkisi olmuştur. Bu arada bir *Sinop*

²⁶ Bu yazıda biyografik notlar, üstadın öğrencisi Prof. Dr. Oktay Aslanapa'nın kendisiyle konuşmaları ve notlarına göre kaleme aldığı "Hal Tercümesi" esas tutularak verilmiştir: bkz. *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara, TTK 1976, XIII-XIX.

ve *Kastamonu Rehberi* hazırladı. Oradan Karesi Sultanîsi'ne (Kasım 1923), ertesi yıl Karesi Maarif müdürlüğüne atanması (Kasım 1923) üzerine, İ. Hakkı'nın yaşamında yeni bir dönem açıldı. Kastamonu'daki gibi Karesi *Meşâhîri* ve *Karesi Tarihi* üzerinde yayınlar yaptı ve Karesi fahrî hemşehriliğini kazandı. Hizmetleri takdir olunan İ. Hakkı Maarif Vekâleti Genel Müfettişi (Ekim 1925), ertesi yıl İlk Tedrisat Umum Müdürü (Ocak 1926) atandı. Böylece, İ.H. Uzunçarşılı Bağımsızlık Savaşı yıllarında; eğitim alanında olduğu gibi, gittiği yerlerde bölge tarihi üzerinde malzeme topladı. Bu çalışmalar ileride, *Anadolu Beylikleri* ve *Şehir Tarihçiliği* üzerindeki incelemelerine esaslı bir başlangıç oluşturmuştur. Müfettişliği yıllarında Sivas vesair bölgelerde kitâbe toplama faaliyetini sürdürdü.

Ancak onda şehir tarihi kavramı dar bir çerçevede kalmıştır. İ. Hakkı'ya göre, şehir veya bölge tarihi denince, temelde, o bölgede yetişen büyük kişiler (*meşâhîr*) ve hanedanlar anlaşılmaktadır. 1923-1933 yıllarında *Anadolu Beylikler Tarihi* yakın bir ilgi odağı idi. TOEM etrafındaki yazarlar da (H. Edhem, A. Tevhîd) aynı çaba ile kitâbeler toplamakta idiler. *Meşâhîr*'in hayatlarını incelemek için İ.H. Uzunçarşılı da kitâbeler toplayıp yayınlamaya önem vermiş²⁷ ve TOEM ile yakın ilişkisi bu konu dolayısıyla olmuştur. İ.H. Uzunçarşılı özellikle Ahmed Tevhîd Bey'i üstadı olarak anardı. Karesi tarihi üzerinde çalışmaları, İ.H. Uzunçarşılı'ya 1927 Ekim seçimlerinde Balıkesir (Karesi) meb'usu seçilmesini sağlamıştır. Ama, sonuna kadar onun temel faaliyeti eğitim ve tarihçilik alanlarında toplanmıştır. Atatürk'ün emriyle, meb'uslukla birlikte İstanbul Üniversitesi Edebiyat Bölümü'nde tarih hocalığına atandı.

Eski dostu Hamdullah Subhi'nin delâletiyle Atatürk'ün kurduğu yeni Türk Tarih Kurumu'nü üye seçildi (1931). Kurum tarafından yayınlanması karar altına alınan *Genel Türk Tarihi* projesinde, Osmanlı tarihinin 1789'a kadar olan bölümü İ.H. Uzunçarşılı'ya havale olundu. İ.H. Uzunçarşılı o devrin tarihçileri gibi, idâdîde klasik Osmanlı edebiyatı üzerinde esaslı bilgi edinmiş ve sonraları *Hezâr-Dînâr* ve *Savcı* takma adlarıyla birçok manzumeler yayınlamıştır.

Üstadın TTK yılları (1931-1977), kendisine "reîsü'l müverrihîn" lâkabını kazandıran yoğun araştırma ve yayın faaliyeti yılları olmuştur. TTK'unda 1947'de üye olduğum zamandan başlayarak İ.H. Uzunçarşılı ile temasın olmuştur. TTK toplantılarında çok az konuşur; herhangi bir konuda taraf tuttuğu hissini vermekten kaçınırdı. Baş kaygısı cilt cilt hazırladığı eserlerinin yayın alanına çıkması idi. TTK Genel Sekreteri Uluğ İğdemir kendisine çok yardımcı oldu. Ucuz sarı sayfalı defterlere doldurduğu yazılar, Kurum'un eski harfleri iyi okuyan daktilosu Safiye Hanım'a teslim edilir; o bunları yeni harflere çevirir, oradan matbaaya gider, basılırdı. Prova tashihleri ve indeksler, çoğu zaman Kurum'ca tutulan asistanlar, özellikle Ali

²⁷ İ.H. Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, I. İstanbul, 1927; II. Cilt 1928, III. 1929 (bkz. A.S. Erzi, "İ.H.Uzunçarşılı Yayınları", *Armağan*, XXVI).

Sevim (sonraları Orta Çağ Tarihi Profesörü) tarafından yapıldı. Bu kurgu sayesinde, 1937'den itibaren Kurum tarafından onlarca cilt kitabı ve makalesi basılmıştır. (bkz. "A.S. Erzi, İ.H. Uzunçarşılı'nın yayınları", *Armağan*, XXVIII-XLIV). Bu yıllarda makalelerinin çoğunluğu TTK'nun çıkardığı *Belleten* dergisinde yayınlanmıştır (bkz. A.S. Erzi). Tarihçimiz, hocalıktan, meb'usluktan ve yayınlarından edindiği gelir ile oldukça rahat bir yaşam sağlamıştı. Kendisini, Sarıyer'de yol üstü denize nâzır köşkünde ziyarete gittiğimde, eski bir Osmanlı efendisi yaşamını sürdürdüğüne tanık oldum. Yazı hayatında izlediği Ahmed Refik'ten çok farklı olarak düzenli bir hayatı vardı. İ.H. Uzunçarşılı ilişkilerinde ölçülü bir insandı. Samimiyete, duygusallığa yer vermezdi. Yakın dostlarından Prof. Hikmet Bayur onun için, "alçak gönüllüdür ve her eleştiriyi açık bir fikirle karşılar" der ve en değerli katkısını Osmanlı teşkilâtı üzerindeki cilulere bulur (*Armağan*, 2).

Benim yazı hayatım, 1943'lerde İ.H. Uzunçarşılı'nın en faal yıllarına rastlar. Yazılarından çok yararlandım. Arşiv belgeleri ve ana kaynaklar (vakanüvis tarihleri, vakfiyeler, kitabeler) dışında kitaplara önem vermez, kullanmazdı. Lâtin harfleriyle yayımlanmış kitapları okumayı sevmezdi. A.S. Erzi'nin haber verdiği önemli bir yayın varsa, ona okutur ve dipnotlarında bildirirdi. Yalnız A. Gabriel'in *Monuments turcs d'Anatolie* adlı eseri için bir tanıtma yazısı vardır. (*Halk Bilgisi Haberleri*, 3/27, 1933, 71-73) *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar* (Ankara, 1954) adlı araştırmamda ileri sürdüğüm yeni yorumların hiçbirini onun yazılarında yankı bulmamıştır. Ahmed Refik'ten sonra Osmanlı arşiv kaynaklarında etraflı araştırma yapıp seçme belgeler yayınlayan araştırmacı İ.H. Uzunçarşılı'dır.

İ.H. Uzunçarşılı, tarihi belgelere göre yazma gereğine inanmış bir tarihçi idi. Hayatını belli başlı Osmanlı arşivlerinde (İstanbul Başbakanlık *Osmanlı Arşivi*, *Topkapı Sarayı Arşivi*)²⁸ pek çok belge serilerini incelemekle geçirdi. İnanılmaz zenginlikteki bu arşiv malzemesi onun eserlerine kuşkusuz kalıcı bir nitelik kazandırmıştır. Bu belgelerin tarihçiliğe yeni bir ufuk kazandırdığına haklı olarak inanıyordu; bu konuda "Yeni Türk Tarihinde Vesikacılık" başlığıyla bir de makale yayınladı (*Belleten*, 2/7-8, 1938, 367-371). Buna "Tarihte Vesikacılığın Ehemmiyetine Küçük Bir Misal" adlı makaleyi ekledi. Belgelere bağlılık, bu belgeleri okumakta güçlük çeken son kuşak bazı genç tarihçilerce bir "belge fetişizmi" olarak karşılanacaktır. Evet, belgeler de metodik bir eleştiriyle kullanılmalıdır. Topkapı Sarayı ve Başbakanlık Arşivleri dışında Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden (bu arşivden ilkin Hüseyin Hüsameddin yararlanmıştır), şer'iyye kadı mahkemeleri sicil defter serilerinden (bugün yedi bini aşkın cilt olarak Millî Kütüphane'de ve Diyanet İşleri'ne bağlı İstanbul Müftülüğü'ndeki dokuz bini aşkın İstanbul mahkemeleri şer'iyye sicil defterleri) yararlanmak için Uzunçarşılı haklı olarak fazla zaman ayı-

²⁸ Bu arşivlerin içeriği hakkında son kez sistemli bir yayın olarak bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Ankara, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın no. 5, Ankara, 1992.

ramamıştır. Emekliliğinde, son yıllarında Topkapı Sarayı Arşivi'nin tasnif işlerinde çalışmıştır.

Arşivler dışında bazı kimseler ellerindeki belgeleri İ.H. Uzunçarşılı'ya getirmişler; böylece Osmanlı tarihinin en eski dönemlerine ait bazı önemli vakfiyeler üstad tarafından incelenip bilim dünyasına tanıtılmıştır. Bu belgeler arasında kuşkusuz en önemlileri şunlardır: "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi" (1324 Tarihli Mekece Zaviyesi Mütevelliğine Ait Farsça Vakfiye, *Belleten* 19, 1941, 277-288); "Orhan Gazi'nin 749 Tarihli Bir Temliknâmesi" (*Belleten*, 3/9, 1939, 99-106), "Gazi Orhan Bey'in Hükümdar Olduğu Tarih ve İlk Sikkesi" (*Belleten*, 34, 1945, 207-211); "Orhan Gazi'nin Oğlu Süleyman Paşa İçin Tertip Ettirdiği Vakfiye" (*Belleten*, 27/107, 1963, 437-443). İ.H. Uzunçarşılı Osmanlı öncesi Selçuklu devletleri ile de ilgilenmiş, bu konuda bir cilt yayınlamıştır (*Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, İstanbul, 1941 ve "XII. ve XIII. Asırlarda Anadolu'daki Fikir Hareketleri İle İctimai Müesseselere Bir Bakış", *III. Türk Tarih Kongresi* (19043), Zabıtlar, 287-306). İ.H. Uzunçarşılı'nın üzerinde durduğu önemli konulardan biri de, 18. yüzyıl âyanlarıdır (*Tirsinikli İsmail, Yıllık oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, İstanbul, 1942).

İ.H. Uzunçarşılı'nın üç baskı yapan *Osmanlı Tarihi* (4 cilt Ankara, TTK, 1947-1959). Prof. Dr. A.S. Erzi'ye göre Hammer'den sonra bu konuda "en mufassal ve güvenilir" Osmanlı tarihidir (*Armağan*, XXII). Y.H. Bayur da, "bizim dilimizde ve Hammer ve Gibbons dahil, yabancı dillerde gördüğüm eserler arasında üstadın bu eserine eş olanına rastlamadım" demektedir (*Armağan*, 8). Belgelere göre verdiği yeni değerli bilgiler dışında bu dört cildi, popüler tarih kategorisine koymak zorundayız. İ.H. Uzunçarşılı Batı dillerini kullanmak imkânına sahip bulunmadığından, genellikle Batı literatürünü ihmal etmiştir. Konu üzerinde Batı'da yazılmış klasik eserlere (N. Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I-V, Gotha, 1908-1913 ve J.W. Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, I-VII, Hamburg ve Gotha, 1840-1863) başvurmadan genel bir Osmanlı tarihi yazılamaz. Bunun yanında Batı'da birçok belge koleksiyonları yayınlanmıştır (Meselâ E. Al-beri, *Relazione degli ambasciatori Veneti al Senato*, I-III, Florence, 1840-1855; E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*, Paris, 1848-1853; *Calendar of State Papers* serileri).

Yayınladığı belgeler arasında, meselâ Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulduğu bir belge, Napoli Kırallı I. Ferdinand'ın, II. Bayezid ve Gedik Ahmed Paşa'ya gönderdiği mektuplar ve Ahdnâme, İtalya-Osmanlı ilişkileri tarihi için son derece önemli bir belgedir. Uzun yıllar arşivde Osmanlı belgelerini inceleyen İ.H. Uzunçarşılı, Osmanlı diplomatikasına da değerli katkılarda bulunmuştur ("Tuğra ve Pençeler ile Ferman ve Buyruclulara Dair", *Belleten* 17-18, 1941, 101-157; "Buyruldu", *Belleten*, 19, 1941, 289-318; "Mühürler", *Belleten*, 16, 1940, 495-544). Halil Edhem, Ahmed Refik gibi İ.H. Uzunçarşılı, yayınladığı kitâbeler, arşiv belgeleri ve vakfiyeler üzerinde yarım yüzyıllık yorulmak bilmeyen bir çalışma ile 1300-1800 tarihleri ara-

sında Anadolu Türk Tarihi üzerinde her konuda vazgeçilmez muazzam bir literatür hazırlamıştır. Onun en değerli katkılarından biri olan *Osmanlı Sarayı, Ordusu ve Bürokrasisi* (bkz. A.S. Erzi, XXX-XXXII 1943-1948) üzerindeki ciltlerinin yerini alacak yeni bir yayın yoktur. Osmanlı devlet teşkilâtına ait bu çalışmaların ilk taslağını, TTK'nda *Türk Tarihinin Ana Hatları* serisi için yazdığı (İstanbul 1934) 97 sahifelik bir kitapçıkta vermiştir (A.S. Erzi, İ.H.Uzunçarşılı Yayınları, 1935). *The Ottoman Empire, The Classical Age, 1300-1600* (Londra 1973) adlı kitabımın temel me hazları, İ.H. Uzunçarşılı ve Ö.L. Barkan'ın eserleridir. Günümüz tarihçiliği Ö.L. Barkan'ın ve İ.H. Uzunçarşılı'nın koyduğu temel eserler üzerinde yükselmekte, genişlemektedir.

ÖMER LÜTFİ BARKAN (1903-1979)

1903 yılında Edirne'nin tarihî Buçuktepe (Kıyık) mahallesinde doğan Ömer Lütfi, Edirne Muallim Mektebi'nde bir süre okumuş, İstanbul'da 1920'de orta öğrenimini tamamlamıştır²⁹. Edirne'de bir süre öğretmenlikte bulunduktan sonra İstanbul Darülfünûnu'nda Edebiyat Fakültesi'ne kaydolunmuş, 1927'de buradan diploma almıştır. İstanbul Fransız Arkeoloji Enstitüsü direktörü tanınmış sanat tarihçisi Albert Gabriel aracılığıyla Strasbourg Üniversitesi'nde tahsile devam imkânını bulması, Barkan'ın bilim hayatını belirleyen bir aşama olmuştur. 1928-1931 yıllarında Strasbourg Üniversitesi'nde, öğrenimi sırasında Fransız tarihçiliğinde bir devrim yapan *Annales* ekolünün büyük temsilcilerinden biri olan Marc Bloch'in derslerine devam etmiş, sosyo-ekonomik tarihe ilgisi onun gelecek meslek hayatına yön vermiştir. 1933'te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne doçent olarak atanan Barkan, o zaman siyasî tartışmaların başında gelen toprak kanunu ile ilgili olarak bir dizi makale yayınlamış ve İktisat Fakültesi'nde İktisat Tarihi doçentliğine nakledilmiştir (1937). Orada "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinde Toprak Meselesi" unvanlı doçentlik tezini savunmuş (1938) ve 28 Şubat 1939'da *Umumî İktisat ve İktisadî Doktrinler Doçenti*, bir yıl sonra da bu disiplinin Profesörü unvanını almıştır. Barkan'ın sonradan *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*'nda yayınlanan sürgünler, nüfus ve arazi sayımları (*Defter-i Hakanîler*), Balkanlarda Toprak Meselesi üzerinde ilk çalışmaları 1938-1939 yıllarına rastlar. O yıllarda üniversitede dünyaca tanınmış ekonomistler, W. Röpke ve A. von Rüstow ders veriyordu. 1950'de Prof. Rüstow'un ayrılması üzerine Barkan, *İktisat Tarihi ve İktisadî Coğrafya* kürsü profesörlüğüne getirilmiştir.

²⁹ Barkan'ın biyografisi için bkz. *Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 41 (1985); H. Sahillioğlu, "Ömer Lütfi Barkan", 3-38; Ö.L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I*, İstanbul, Gözlem Yay. 1980, 3-17; Barkan'ın katkılarının değerlendirilmesine dair keza bkz. H. İncalick "Impact of the *Annales* School on Ottoman Studies and New Findings", *Review I*/3-4 (1978); Coşkun Çakır, "Devletin Tarihinden Toplumun Tarihine: Yeni bir Tarih Paradigması ve Ömer Lütfi Barkan", *Doğu Batı*, III-12 (Ekim 2000), 35-63.

Çığır açan yayınlarıyla bilim dünyasında kısa zamanda tanınmış bulunan Prof. Barkan'a 1943'te Strasbourg Üniversitesi *Doctor Honoris Causa* pâyesi tevcih etti. *Türk Tarih Kurumu*, *Sırbistan İlimler Akademisi*, *Türk Sosyoloji Cemiyeti*, onun bilime büyük katkılarını tanıyarak üye seçmişlerdir. *Milletlerarası Osmanlı ve Osmanlı Öncesi Tarih Konseyi*'nin (CIEPO) kurucularından olan Prof. Barkan bu kurumun 6 yıl süreyle başkanlığını yapmıştır. Prof. Barkan, 1973 yılında emekliliğine kadar İ.Ü. İktisat Fakültesi ve Edebiyat Fakültesi'nde, *Türk İktisat Tarihi*, *Genel İktisat Tarihi*, *Osmanlı Kurumları Tarihi*, derslerini vermeye devam etmiş, 1950-1952'de İktisat Fakültesi dekanlığında bulunmuş, Rockefeller Vakfı'nın malî desteğiyle bu fakülteye bağlı olarak *Türk İktisat Tarihi Enstitüsü*'nü kurmuştur (1955). 1951'de *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası* yazı işleri başkanı olarak bu dergide, Osmanlı İktisat tarihi üzerinde her biri uzun arşiv çalışmalarına dayanan çığır-acıcı araştırmalarını yayınlamaya başladı. Birçok uluslararası kongreye bildiriyle katılan Prof. Barkan, 1949 yılında Paris Üniversitesi'nin davetlisi olarak *École Pratique des Hautes Etudes*'de bir ay süre ile konferanslar verdi. Prof. Barkan, Osmanlı iktisat tarihi alanında, sonradan meslektaşları olarak faaliyet gösteren değerli öğrenciler yetiştirmiştir. Bu değerli bilim adamları arasında özellikle Prof. Lütfi Güçer, Prof. Halil Sahillioğlu, Prof. Tevfik Güran, Prof. Mübahat Küçüköğlu, Prof. Mustafa Cezar, Prof. Yavuz Cezar, Prof. Mehmet Genç, Prof. Hüseyin Özdeğer, Prof. Ahmet Tabakoğlu'nu sayabiliriz. Barkan'ın öğrencileri, onun açtığı çığırda yürüyerek her biri belli bir konuda Osmanlı ekonomi tarihine değerli katkılar yapmışlardır. Bir bakıma bu satırları yazan da, onun açtığı çığırda yürüyen araştırmacılar arasında sayılabilir. Sahillioğlu, para tarihinde; Güçer hububat ve tuz gibi zaruri ihtiyaç maddeleri tarihinde; Güran, 19. yüzyıl sosyal-ekonomik tarihinde; Küçüköğlu ticaret tarihinde; Cezar maliye tarihinde; Genç 18. yüzyıl mülîkâne sistemi ve ekonomik konjonktürde, Tabakoğlu Osmanlı maliye ve bütçe tarihinde önemli eserler verdiler. 23 Ağustos 1979'da bu dünyaya gözlerini yuman Barkan'ın hatırası için dostları ve öğrencileri, Fransa'da *Mémorial Ömer Lütfi Barkan*³⁰ adlı anıtsal bir eser yayınlamışlardır.

Sosyal-Ekonomik Tarih Araştırmaları Başlıyor

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Ömer Lütfi (Lütfi) Barkan ile Türkiye tarihçiliğinde yeni bir dönem başlamıştır. 1930'larda, özellikle 1940'larda kitle hareketlerinin önem kazanmasıyla birlikte dünya tarihçiliğinde sosyo-ekonomik toplum tarih konuları ön plânda ele alınmaya başladı. Bu görüşü benimseyen Fransız *Annales* ekolü, E. Durkheim'in toplumu "organik bir sistem" olarak gören yapısal (*structural*) sosyolojisinden esinleniyordu. Strasbourg'da Barkan tam da böyle bir atmosferde yüksek tahsilini yaptı. Barkan, Türkiye'ye dönüşünde arşivlerimizdeki zengin malzemeyi kullanarak sosyo-ekonomik tarih araştırmalarında belli başlı sorunları ortaya koymuş, bu konuda çığır açan incelemeler yayınlamaya başlamıştır.

³⁰ Ed. R. Mantran, Paris, 1980.

Türkiye'de 1937-1938 yıllarında, T.B.M.M.'de ve medyada *Toprak Reformu* en önemli konulardan biri olarak tartışılmakta idi. Barkan'ın toprak ve köylü sorunlarıyla yakından ilgilenmesi ilkin bu siyasî atmosfer içinde başlamış, makale ve raporları yurt içinde ve yurt dışında dikkati çekmiştir (*Annales* dergisinde, 1950/3, 344-349, Cl. Cahen'in makalesi). 1935-1936 yıllarında Balkanlar'da "I. Dünya Savaşı"nı İzleyen Yıllarda Tarım Reformları" üzerinde bir dizi yazısı ile beraber *Ülkü* dergisinde seri halinde yayınladığı "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukukî Statüsü" (1937-1938) onun sonraki araştırmalarına yol göstermiştir. *Ülkü*, o yıllarda F. Köprülü idaresinde çıkmakta olup, Barkan ile Köprülü Osmanlı hukuku üzerinde çalışmalarıyla yakın işbirliğine girmişlerdir (Köprülü, 1930'da *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*'nı yayınlamaya başlamıştı; *Annales* ekolünün kurucularından Lucien Febvre'in etkisi altında idi). Fransız *Annales* ekolünün; toprak hukuku, feodal düzen (Marc Bloch), para tarihi ve tarihî demografi (Fernand Braudel) konularında araştırmalarını yakından izleyen bir tarihçi olarak Barkan, kendisi de bu konularda Osmanlı arşivlerinde derinliğine çalışmalara başlamıştır.

Barkan, 1943'te İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'nde saklı yüzlerce mufassal defter-i hakâniden derlediği Sancak Kanunnâmelerini bir cilt halinde yayınlamıştır³¹. Barkan, *Ülkü* Dergisi ve başka dergilerki yazılarında, Osmanlı toprak hukuku ve tarımsal ekonominin temel sorunlarını genel biçimde ortaya atmakla beraber, sonunda kaynakları tam olarak ortaya koymadıkça, yapılacak yorumların daima noksan olacağı inancına vardı. 1943'te Sancak Kanunnâmelerini yayınladıktan sonra aynı nitelikte anıtsal kaynak eserler yayınlama yoluna girdi. Belge yayınları başına koyduğu analizlerin her biri konuya esaslı katkılar oluşturur. Barkan, bu kaynaklar ortaya konduktan sonra analitik çalışmaların başlayacağına inanıyor, bu işi profesyonel tarihçilere bırakmak gerektiğine inanıyordu. Bir konuşmamızda bana "Halil, bundan sonra *yarı-mamûl* kaynak eserleri yayınlamaya karar verdim, onları değerlendirmek görevi sizlere düşer", gibi bir söz ettiğini hatırlıyorum.

Kuşkusuz, Barkan'ın çıkır açan ilk eseri, XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda *Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, adlı eseridir. Eski metinlerin okunmasında o zamanki bilgilerimiz göz önünde tutulursa, son derece titizlikle sancak kanunnâmelerini en az yanlışla yayınlamış olması cidden takdire değer³². Bu eser, kuşkusuz, Osmanlı döneminde kırsal sektörde sosyo-ekonomik yapıyı, malî sistemi, bütün ayrıntılarıyla analiz etmemize imkân veren anıtsal bir ki-

³¹ Ö. Lûtfi Barkan, XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda *Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, I. Kanunlar, (İstanbul, 1943).

³² Kanunnamelerde bazı okuyuş yanlışlarını kendisi kitabın sonnuda bir listede (547-556) açıklamıştır. Bu listeye ek olarak tespit edebildiğimiz bazı farklı okuyuşları bu yazı sonuna eklemeyi üstadın hatırasına hürmeten yararlı gördük.

tapır³³. Ayrıca bu kitap Osmanlı toprak hukuku, timar rejimi, köylülerin tâbi olduğu tasarruf ve üretim kuralları ve koşulları, askerî sınıfla ilişkileri ve bunun gibi Osmanlı sosyo-ekonomik tarihine ait en önemli konuları aydınlatmakta olup o zamandan beri bu konularla ilgilenen her tarihçinin başvurduğu bir ana-kaynaktır. Barkan'dan sonra Osmanlı kırsal sektörde egemen *çift-hane* sistemini biz bu yayın sayesinde ortaya çıkarabildik³⁴.

Barkan'ın, *Kanunnâmeler* adlı eserinden sonra çıkardığı son eseri (Enver Meriçli ile beraber) *Hüdavendigâr Livâsı Tahrir Defterleri*, (I. Ankara: TTK 1988) adlı kitabı, bu "yarı-mamûl" kaynak eserlerinden olup Kanunnâmelerin uygulanması ve Osmanlı devletinin beşiği olan bölgenin tarihi bakımından son derece önemli bir kaynaktır (Eserin II. cildi TTK'nda yayınlanmayı beklemektedir). Eser, Paris'te geç Bizans-erken Osmanlı Bithynia tarihi üzerinde bir seminer çalışmasının ana kaynağı olmuştur. Barkan bu eserlerinde her biri belli bir alanın, meselâ köylünün ve tarım ekonomisinin, Osmanlı demografisinin, urbanizmin, şehir tarihinin, mimarî ve sanat tarihinin, maliye ve para tarihinin temel belgelerini yayınlamış, giriş yazılarında esas problemleri tanımlamış ve bütün bu alanlarda uzmanlara materyal sağlamış ve genç tarihçi kuşaklara yol göstermiştir. Konu ve metodoloji bakımından Türk tarihçiliğini Batı tarihçiliği düzeyine çıkaranların başında, kuşkusuz, Ömer Lütfi Barkan gelir. Aslında Barkan, tarihçiliğimize bir devrim getirmiştir. O, toplumu bütünüyle (*total*) incelemeyi öngören *Annales* ekolünün yeni sosyal-ekonomik tarih görüşünü tam bir yetkiyle Türk tarihçiliğinde temsil etmiştir. Son elli yıl içinde tarih ve kaynak yayınlarına bakılırsa, onun çığır açan etkisi açıkça görülür.

Barkan, 1935 yılından başlayarak Balkan memleketlerinde toprak reformları üzerinde bir seri makale yayınlamış (*Siyasal Bilgiler Dergisi*, no. 55-65, 1935-1936), Osmanlı'da tarımsal ekonominin, toprak hukuku ve demografisinin en güvenilir, en zengin belge kaynağının Osmanlı Tahrir Defterleri (*Defter-i Hakânî*) olduğunu görmüş, bu defterlerdeki malzemeyi çeşitli araştırmalarında değerlendirmiştir (*Ülkü Mecmuası* no. IX-XI, 1937-1938). Bu yazılarında özellikle köylü sınıflarının hukukî ve mâlî statüsünü belirleyen mîrî toprak rejimi üzerinde analizler yapmış, genç tarihçiler önünde yepyeni bir araştırma alanı açmıştır. Daha sonra "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler" makalesi (İFM, XIII, 56-79) ile Osmanlı demografi tarihi ve Balkanlar'da Türk yerleşmesi tarihini aydınlatmıştır. Arşiv belgelerine dayanan bu orijinal araştırmalar, biz genç tarihçilere yol gösteren yepyeni bir yaklaşım sergiliyordu. (Bu satırları yazan, bu yönde, Osmanlı arşivinde mevcut en eski tahrir defterini, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara, TTK, 1954 yayınlamıştır). Bugün Türkiye'de ve

³³ Barkan'dan sonra bu işi daha geniş bir çapta Ahmet Akgündüz (*Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, I-IX, İstanbul, 1994) almış bulunmaktadır.

³⁴ Bkz. H. İnalcık, "Village, Peasant and Empire", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Bloomington, 1993, 137-160.

dışarıda, tahrir defterleri yayınları büyük bir sayıya varmakta, "defterelöji" üzerinde ilmî sempozyumlar düzenlenmektedir.

Sancak Kanunnâmeleri ve Çift-Hane Sistemi

Osmanlı öñicesi yerli vergi sisteminden Kanun-i Osmani'ye geçişi gösteren İskenderiye (İşkodra) kanunnamesi ilginç bir durumu sergiler. Orada, belirlenmiş miktarda tahıl ödenmesi yerine *öşr-i şer'î* sistemi getiriliyor. Ebussu'üd'an yerli örfi vergiler yerine İslâmî kuralları getiren yorumu, 1570 tarihinde başka eyaletlerde olduğu gibi burada da uygulamaya konuyor. Bizans vergi sisteminde, genellikle öşür yerine her hane sahibi köylü iki ölçek buğday iki ölçek arpa öderdi. Bu tipik Bizans tahıl vergisi idi. İskenderiye'de yerli "karte ölçüsüyle (seksen okka)" verilen bu vergi vaktiyle (altın flori) paraya çevrilmiş; bu vergi mükelleflerine *florici* deniyormuş.

Barkan, tipik genel kanunnâmenin, Koyunoğlu Kütüphanesi'nde en eski H. 900 tarihli nüshanın ve onun bir kopyası olan Selim ve Süleyman kanunnâmelerinin, resmî devlet kanunnâmeleri olmadığı iddiasındadır. Bunlar Barkan'a göre, şahısların özel derlemelerinden ibarettir³⁵. Ama, eğer böyle olsaydı, eldeki nüshalar bize birbirinden çok farklı metinler olarak gelmiş olurdu.

Kaldı ki, biz Viyana Staatsbibliothek'te tuğralı bir genel kanunnâme bulduk. Kanunî'ye kadar her Sultan'ın kanunnâmesini ilân etmesi değişmez bir kuraldır. Fatih S. Mehmed bu geleneği kendi kanunnâmesi için "Bu kanunnâme atam ve dedem kanunudur ve benim dahi kanunumdur" diyor. 1595 tarihli adâletnâmede³⁶ aynen şunu okuyoruz: "Merhum Sultan Süleyman Han.. zamân-i adâlet iktidârlarında kanunnâmeler yazılıp her şehirde olan kadılar mahkemesinde Kanunnâme-i Humâyûn vaz' olunması ile".

Barkan'ın ikinci iddiası, genel kanunlar gelişi güzel toplanmış derlemeler olup bir sisteme göre kodifie edilmiş değildir.

Genel kanunnâmeler, sancak kanunnâmelerinden alınan maddelerden meydana getirilmiştir; asıl kaynak, sancak kanunnâmeleridir. Bu noktada Barkan tamamıyla haklıdır. Fakat gerek sancak kanunnâmeleri gerek genel kanunnâmeler, belli bir sistem altında kodifie edilmiş resmi metinlerdir. F. Kraelitz'in yayınladığı reaya kanunnâmesiyle tipik bir sancak kanunnâmesini (meselâ 1487 tarihli Hüdâvendigâr Sancağı kanunnâmesini) karşılaştırsak, her ikisi, çift resmi ve bağlantılılarıyla (madde 1-7) başlar. Süleyman Kanunnâmesi'nde ise ceza kanunnâmesi, sipahi ile ilgili maddelerden sonra reaya kanunnâmesi gelir, bu reaya kanunları burada da *resm-i çift* ile başlar (TOEM yayını, ilâveler, İstanbul H. 1329, 1, 27, 29). Orada arkadan agnam resmi, öşür maddeleri aynı fasıllarda verilir. Hüdâvendigâr kanun-

³⁵ Barkan, *Kanunnâmeler*, Giriş'te: "Osmanlı Kanunnâmeleri", XX-LVII.

³⁶ "Adâletnâmeler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, II, (1965), 139.

nâmesinde de *resm-i çift*³⁷ten sonra *resm-i ganem* ve *öşür* üzerindeki maddeler gelir. Pazar bacı kanunları genelde ayrı bir fasıl halinde sancak kanunnâmelerinden sonra konmuştur³⁸. Özetle, tüm kanunnâmelerde belli bir kadifikasyon sistemi vardır.

Örfi kanunların menşei konusunda Barkan'dan beri bir hayli yeni bilgiler ortaya çıktı³⁹. Önemli bir nokta: Balkan memleketlerinde Bizans-Sırp- *çift-hane* sisteminin devamı ile beraber, toprak tasarrufu, angaryalar, baş vergisi (*ispence*), hane-çift köylü vergisi (*çift-resmi*), öşür yerine Bizans'ın iki ölçek buğday iki ölçek arpa vergisi ve birçok âdetler, Osmanlı kanunlarına girmiştir. Barkan menşe konusunu ele almamıştır.

Belli prensiplere dayanan bir *Kanûn-i Osmânî* 15. yy'.da kesin karakterini almış görünüyor.

Bu prensipleri Barkan çeşitli yerlerde belirtmekle beraber, temelde bu esasların *çift-hane* sistemine bağlı olduğu belirtilmemiştir. Tarla tarımı yapılan topraklar (bağ, bostan, bahçe dışında) mîrî arazi adıyla devlet rakabesi (çıplak mülkiyeti) altına alınmıştır. Bu prensip, Barkan'ın çeşitli yazılarında ilk kez ayrıntılı biçimde açıklanmıştır⁴⁰. Ancak bunun nedeni üzerinde şu noktaları eklemek gerek: Tahıl ekilen topraklar üzerinde devletin sıkı kontrolü, ilkin *çift-hane* sisteminin (bkz. aşağıda) uygulanması bakımından gerekli idi. Bu toprakların bir aileyi geçindirecek çapta *raiyyet çiftlikleri* (50-150 dönüm) olarak köylüye dağıtımı, yani *çift-hane* sisteminin uygulanması devletin askerî-malî sisteminin bir gereği idi. Mîrî arazi sistemi, yani devletin arazinin sahibi olarak kontrolü kendi başına bir gaye değildi, belli bir tarım ekonomisi ve sosyal yapının idâmesi için vazgeçilmez bir araçtı.

Raiyyet çiftliğinin bölünmemesi prensibi, (Bizans'ta da vardı: *impartibility* prensibi)⁴¹, tarla satışı, hibe etme, rehin verme yoluyla toprağın başka ellere geçip kaybolmaması, devlet kontrolü ve çift hane sisteminin idamesi için vazgeçilmez maddeler olarak kanunnâmelere girmiştir. Kırsal yerleşmelerde toprak tasarruf eden *hane* (yani köylü ailesi) ve başka nüfusun, ayrı ayrı yerinde "teftiş" ve tespiti, öşür vesair çeşitli gelir kaynaklarının belirlenmesi, kısa aralıklarla (10-30 yıl) yapılan *tahrîr*ler ile *mufassal* defterlere kaydedilir, böylece merkez bürolarında tüm sistem kontrol altında tutulurdu. Barkan, bu tahrir sistemini ilk defa tüm ayrıntıları

³⁷ Barkan, *Kanunlar*, madde 1-6.

³⁸ Bkz. Aydın Kanunnâmesi, 14-15.

³⁹ *Kanunnâme-i Sultânî ber Müceb-i Örf-i Osmânî*, yay. R. Anhegger ve Halil İnalçık, Ankara, TTK. 1956; H. İnalçık, "Kanun", "Kanunnâme", *Encyclopaedia of Islam*, 2. baskı Halil İnalçık, "The Problem of the Relationship between Byzantine and Ottoman Taxation", *Akten, XI. Internationalen Byzantinisten Kongresses, München*, 1958, 237-92.

⁴⁰ Özellikle XV. ve XVI. asırlarda..., "Osmanlı Kanunnâmeleri", I-LXXII; Barkan, "Osmanlı Kanun-nâmeleri", "Osmanlı Teşkilât ve Müesseselerinin Şer'îliği Meselesi", *İ. Ü. Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XI/3-4 (1945), 203-224.

⁴¹ Bkz. A.E. Laiou, *Peasant Society in the late Byzantine Empire*, Princeton, 1977.

ile yayınladığı Osmanlı Kanunnâmeleri ve analitik çalışmalarında göstermiştir. Ancak, mîrî arazi ve tahrîr sisteminin, devletin *çift-hane* sistemine bağlı bir uygulama olduğu gerçeği yeterince analiz edilmemiştir.

Bizans'ta ve daha önce Geç Roma İmparatorluğu'nda tespit ettiğimiz Lâtin *jugum-caput*, Yunan *zugokephalai*, Osmanlı *çift-hane* sistemi bu merkezîyetçi imparatorluktan maliye ve tımar (Bizans'ta *pronoia*) sisteminin temelidir. Öbür yandan büyük kıtlık ve açlıkları önlemek, orduyu ve büyük şehirleri beslemek için devlet hububat üretimini idame etmek ve kontrol altında tutmak zorunda idi. Bu zorunluluklar sebebiyle merkezi bürolar kontrolü, *tahrir* ve *defter* sistemiyle gerçekleştirirdi. Prensip olarak iki öküzle işlenebilir bir raiyyet çiftliği, bir tapu sözleşmesiyle bir köylü ailesinin tasarrufuna verilirdi. Sözleşmede köylü bu toprak tasarrufu karşılığında toprağı devamlı ekme ve devlete ait vergileri (*çift resmi*, öşür ve rûsûmu⁴²) devlet hazinesine veya devletin askeri hizmet karşılığı atadığı tımar sahibine (Bizans'ta *proniari*) ödemekle yükümlü olurdu. *Kanun-i Osmânî* sisteminin temeli, bu mîrî arazi ve çift-hane sistemidir. Bu sistemde köylü hürdür, şu anlamda: Tapu ile aldığı çiftliği tahıl üretimi için kendisi örgütler, çift öküz vesair üretim araçları kendisine aittir (mîrî toprağı bağ, bahçe haline dönüştüremez); öte yandan devlet, tahıl üretimini güvence altına almak için köylünün özgürlüğünü kısıtlamıştır: Köylü çiftliğini boş koyamaz, terk edip gidemez. Giderse, sipahisi onu belli bir zaman içinde geri getirebilir, yahut bir tazminat (*çift bozan resmi*) alabilir.

Kanun-i Osmânî'nin temel prensiplerinden biri, yine çift-hane sistemiyle ilgili olarak, yerel otoriteler köylüden gelişi güzel angarya çalışma, ücretsiz yiyecek içecek isteyemez (çünkü, bu halde mîrî arazinin işlenmesi aksayabilir). Sipahi için kaçınılmaz bazı angarya hizmetler (odun, saman verme, sipahiye ait hâssa çiftlikte yılda iki üç gün çalışma, arabasıyla mahsûlü taşıma gibi *yedi hizmet*) kanunnâmelerde açık ve kesin ifadelerle belirlenmiş, onun dışında her çeşit hizmet yasaklanmıştır. Barkan Osmanlı'da köylünün serf olup olmadığı sorunu ile ilgilenmiş, iki önemli araştırma yayınlamıştır⁴³. *Kanun-i Osmânî*'nin temel prensiplerinden biri olarak Osmanlı devletinin, köylü üzerinde angarya hizmetleri asgariye indirmesi, idame edilen hizmetleri zamanla para vergisine dönüştürmesi (*çift-resmi*), Balkanlarda Osmanlı yayılışında en önemli faktörlerden biriydi. Köylü nüfus arasında Osmanlı propogandası, Balkanlar ötesinde Martin Luther zamanında Almanya'ya kadar yansımıştı.

⁴² Bkz. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, ed. Halil İnalcık with D. Quataert, Cambridge: CUP 1994, Chapter 6, 143-154, H. İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rusûmu", *Belleten* XXIII (1959), 575-610, Rusûm için bkz. "Rasm", *Encyc. of Islâm*, 2. baskı.

⁴³ "Türkiye'de Servaj Var mı İdi?", *Belleten*, XX/78 (Nisan 1956, 236-246; Fransızcası: "Le servage existait-il en Turquie", *Annales*, II (1956), 54-60; fakat İstanbul etrafındaki köyleri iskân için Fatih S. Mehmed'in harp esirlerini *ortakçı kul* adıyla, serf olarak yerleşürmesi bir istisnadır ve zamanla bu serfler hür reaya statüsü kazanmışlardır, bkz. Ö.L. Barkan, "XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri", *I.F.M.I./1* (Ekim), 29-74.

Barkan, *Kanun-i Osmanî*'nin bu gibi tarihî boyutlarına inememiştir. Özetle, *Kanun-i Osmanî*, özellikle köylü ve tarım ekonomisi bahsinde, tarihi sonuçları son derece önemli bir sistem oluşturmakta idi.

Barkan'ın üzerinde durduğu *mîrî* arazi rejimini gerekli kılan bu düzen ne idi? Biz, Barkan'ın yayınladığı kanunnâmeleri dikkatle değerlendirdiğimiz zaman ilginç sonuçlara vardık. Kırsal sektör ekonomisi, *reaya çiftliği* denilen hane/aile işletme birimlerine dayanıyordu. Devlet, tahrir sistemi ve kanunnâmelerle sistemi devamlı kontrol altında bulundurma çabasında idi. Bunun Bizans İmparatorluğu'ndan gelen tarımsal-fiskal bir sistem olduğunu gördük. Çift-Hane sistemi, Anadolu'da geç Roma İmparatorluğu'nda ve Bizans'ta cârî idi. Çift resmi vergileri aynı ölçülerde (25-12-9-6) Bizans'ta aynen mevcuttu. Osmanlılar, fethettikleri bölgelerde bu toprak ve vergi sistemini değiştirmede, bir devrim yapmadılar, sistemi devam ettirdiler.

Fernand Braudel ve Barkan

Fernand Braudel'in 16. yüzyılda Akdeniz tarihi üzerinde klasik kitabı Türk tarihçiliğinde büyük ilgiyle karşılanmış, o zaman Braudel'in temsil ettiği *Annales* ekolü Barkan ve o dönem tarihçileri üzerinde derin bir etki yapmıştır.

Braudel'in eserinin yayınlanmasından (*La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque Philippe II*, Paris 1949; İngilizce çevirisi *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philippe II*, New York 1972) bir yıl sonra Paris'te *Uluslararası Tarihî Bilimler Kongresi* toplanmıştı. Paris'e gidip bu kongredeki bildiri ve tartışmaları izlemek imkânını buldum. Kongrede en hararetli tartışmalar Braudel'in eseri üzerinde cereyan etti. Türkiye'ye dönüşümde Mustafa Akdağ'ın *Belleten*'de çıkan "Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti" başlıklı makalesini eleştiren yazımda⁴⁴ Braudel'in eserinden geniş ölçüde yararlandım ve onun Akdeniz tarihi çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihine getirdiği devrimci görüşleri belirtmeye çalıştım. Aynı tarihlerde Ö.L. Barkan, Braudel'in eserini uzunca bir yazıyla tanıttı⁴⁵. Barkan, eserin yayınlanmasını "büyük bir ilmi hadise" olarak nitelemekte tereddüt etmiyor ve eserin önemini şu sözlerle belirtmeye çalışıyordu: Eser "Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük bir devrinin en mühim meselelerini, bütün Akdeniz memleketlerine şamil geniş bir plan içinde, zengin malzeme ve yeni bir ilmi metodla vaz' ve mutalâa" etmektedir.

Braudel'in yaklaşımında, Akdeniz çevresindeki memleket ve bölgelerin tarihi ayrı ayrı ele alınmıyor, fakat hepsini ilgilendiren ortak bir tarih sergileniyor, "siyasî ve hatta daha mühimi dinî ve kültürel hudutlar" kaldırılıyor; "milletlerden ziyade millî hükümdar sülâlelerinin tarihini yazmak usûlünün geri kalmış" geleneksel ta-

⁴⁴ *Belleten*, XV (1951), 629-690.

⁴⁵ *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, XII/1-4 (1951), 173-192; Barkan'ın kullandığı kopya bugün EREN kitabevi sahibi Muhittin Eren'e intikal etmiştir; Barkan'ın sahife kenarlarına eski harflerle yazdığı derkenarlar, bu kopyaya özel bir değer kazandırmaktadır.

rihçiliği bir tarafa bırakılıyor. Müslüman Hristiyan tüm Akdeniz memleketlerinin ortak iktisadî ve içtimâî koşullar altında yaşadıkları varsayımıyla hareket eden Braudel, Akdeniz tarihini bir bütün olarak araştırma konusu yapmakta ve konuyu arşivler dahil geniş bir araştırma faaliyeti sonucu yepyeni bir şekilde ortaya koymaktadır. Böyle bir yaklaşım, ancak beşerî coğrafya, ekonomik ve sosyal koşullara öncelik verildiği takdirde verimli olabilirdi. (Braudel, 1930-1950 döneminde, özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra Fransa'da egemen olan düşünce akımlarının etkisi altında böyle bir tarih görüşünü temsil ediyordu. *Annales* dergisi etrafında toplanan tarihçiler yeni bir tarih zihniyeti ve analiz metodu uygulamakta idiler. Braudel bu derginin başına geçecektir).

Barkan, böyle kapsamlı bir yaklaşımın, özellikle Osmanlı tarihi incelenirken izlenmesi gerektiği üzerinde durur. "Osmanlı tarihini dış âlemden tecrit edilmiş kapalı bir muhitte, yalnız kendi zâtî inkişaflarının mantığı içinde, müstakil bir varlık gibi" incelemenin mümkün olmadığı gerçeğini vurgular. (Yukarıda aktardığımız cümle Barkan'ın nasıl bir üslûpla yazdığına bir misâl olarak aktarılmıştır. Bu üslûb özelliği ve kullanılan dil, Barkan'ın genç kuşaklar tarafından neden gerektiği biçimde okunmadığını açıklar). Barkan, Braudel'in yaklaşım biçimini gösteren misâller verirken kendi tarih görüşünün aynı çizgiyi izlediğini belirtir; devlet başkanlarının ve çarpıcı siyasî olayların tarihi yerine "halk yığınlarının her günkü hayatları" ve olayların "devamlı neticeleri" üzerinde durmak gerektiğini işaret eder.

Braudel eserinde, coğrafi çevre ile insanın mücadelesini ve bunun ekonomik sosyal biçimlenmelerini uzun uzadıya ele almıştır (hocası Akdeniz beşerî coğrafyacısı Vidal de Lablache'in bunda payını kendisi önsözde belirtir). Tabii bu koşullar, belli bir devrede ve belli bir toplumda insanın doğa üzerinde egemenlik derecesi, teknoloji düzeyi ile "karşılıklı etkileşim" şeklinde anlaşılmalıdır. Bunun için Braudel *géohistoire* terimini önerir. Barkan, haklı olarak burada coğrafi koşullara verilen önceliğin kaçınılmaz bir determinizme götüreceği kaygısını anımsatır, fakat Braudel'in "coğrafi bir kaderciliğe" düşmediğini işaret eder.

Barkan önemle belirtir ki, ileri sürdüğü tanımlamaları, Braudel gibi arşivlerden çıkardığı belgelerle açıklamaya çalışmaktadır. Bu metod, Barkan'ın bütün araştırmalarının temelini oluşturmuştur. Braudel, Osmanlı arşivlerine girmek imkânına sahip olmadığından zengin Dubrovnik (Ragusa) arşivinden ve bu arşive dayanan yayınlardan yararlanmıştır. Braudel, Akdeniz'in Osmanlı egemenliği altındaki doğu kesiminin, tarih için henüz keşfedilmemiş bir dünya olduğunu belirtir ve Türk tarihçilerini Osmanlı arşivlerinde araştırma yapmaya teşvik eder.

Barkan, hem araştırma konuları, hem de Osmanlı arşivlerinde araştırma bahsinde Braudel'in tavsiyesinden çok önce bu işe el atmış bulunuyordu. 1951'den sonra Barkan ve Braudel birbirlerini keşfetmişler, aralarında yakın bir dostluk ve işbirliği kurulmuş ve Braudel eserinin ikinci baskısında Barkan'ın incelemelerine

genişçe yer vermiştir (Braudel'in etkisi altında Barkan'ın Fiyat Devrimi üzerinde çalışmaları için ileride bkz.)

Barkan, arşivlerde araştırma için harcanan zamanın, tarihçi için bir zaman kaybı olduğunu, kendi deneyimi olarak belirtir. Bu durumda tarihçi, yürüyeceği yolu kendisi yapan bir yolcu durumundadır. Batı bilim dünyası, yüzlerce cilt *Monumenta* veya *Calendar of State Papers* gibi koleksiyonlarla, sentez yapan tarihçiye muazzam belge malzemesi hazırlamıştır. Barkan'dan sonra Türkiye'de, *tahrir defterleri, mühimmeler, ahkâm defterleri, şer'iyye sicilleri* yayınları gerçek bir ivme kazanmış, yüze yakın cilt yayınlanmıştır. Meselâ, Barkan'ın çeşitli yazılarında kullandığı 1530 tarihli *Muhasebe Defterleri, Anadolu ve Rumeli mufassal tahrir defterlerini* özetleyen çok kapsamlı bir seri oluşturur. Bu serinin yayınlanması için önerimiz kabul görmüş, arşiv uzmanlarından bir grup, yönetimim altında titiz bir şekilde çalışarak ilk cildi bilimsel metodlara göre yayınlamış bulunmaktadır⁴⁶. Bunu öteki cildlerin yayını izlemiştir. Bu Muhasebe Defterlerinde şahıs adları dışında Anadolu ve Rumeli mufassal tahrir defterlerinde bulunan bütün kayıtlar mevcuttur. 1529 Viyana seferinden sonra muhasebe için hazırlandığı anlaşılan bu ciltler, Osmanlı İmparatorluğu'nun tam bir kütüğü sayılabilir. Yazık ki, Barkan bu sistemli yayını kullanmak fırsatını bulamamıştır.

Malûmdur ki, Barkan çok erkenden çalışmalarını, belli konularda temel belgelerin yayımlanması işine hasretmiştir. Büyük tarih bilgini F. Braudel'in ve Barkan'ın "belgesiz tarih yazılmaz", uyarısını genç kuşak içinde tersini düşünenlerin duyması yerinde olur. Barkan, Braudel'in eserinde üç genel bölümü, özellikle ilginç bulmuştur: A. Akdeniz demografisi; B. Amerika madenlerinden gümüş ithalatının Akdeniz memleketlerinde sebep olduğu fiyat devrimi, bunun ekonomik ve sosyal sonuçları; C. Hindistan'a Avrupa'nın Atlantik Okyanusu'ndan varışı, bunun Orta-Doğu'da etkileri. Bu konular, daha sonra Barkan'ın araştırmalarına ve belge yayınlamalarına yön veren araştırma konuları olmuştur. Ancak şu noktayı hatırlatmak gerekir ki, Barkan Braudel'den önce Osmanlı İmparatorluğu tarihinde sosyal ve ekonomik konuları özellikle tarımsal ekonomi ve demografik meseleleri başlıca araştırma konusu yapmıştı.

Braudel ve Barkan'ın üzerinde Marxist yaklaşım ne dereceye kadar etkili olmuştur. *Le Monde*'da (14 Mart 1963) Braudel ile yapılan bir söyleşide, Marxizm'in tarihçi için halâ yararı olup olmadığı sorulmuş. Braudel, cevabında yazdıklarım üzerinde onun işgal ettiği önemli yeri hayretle görüyorum, diyor ve ekliyor, zaten günümüzde, siyasî veya felsefî ne olursa olsun hiçbir tarihçi onun etkisinden kaçamaz. 1945'ten beri Marx'ın kullandığı terminoloji siyasetle birlikte çeşitli sosyal bilimlerin dilinde az çok kullanılagelmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra her şey

⁴⁶ 438 Numaralı *Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri* (937/1530), II. Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara, 1993.

zihnimizde sorgulanmaya başlamış ve Marx'ın bize öğrettikleri en ciddi kafalara kendini kabul ettirmiştir. Biz tarihçiler de, diyor Braudel, farkına varmadan Marx'tan gelen kelimeler ve tabirleri kullanmaya alıştık. Bunlar arasında sınıflararası kavgâ, üretim tarzları, emek, artı-değer, alt ve üst sosyal yapı, kullanım değeri, mübadele değeri, diyalektik, işçi diktatoryası gibi ifadeler herkesin dilindedir.

Braudel devamla ekliyor: Şayet Marxizm'den kendimizi kurtarmak istersek - ki bildiğime göre hiçbir ciddi tarihçi bunu denememiştir- bu gerçek bir büyücü kovalaması halini alır. Hakikatte, devrimizin dilini kullanmadan tarih yazılamaz. Tarih için, her zaman için geçerli bilimsel bir lûgat icad etmek mümkün değil. Marx'ın kitapları ile çok önceleri, 1932'den beri ilgilendim. Ama daha çok yorumları izledim. Meselâ, Josef Schumpeter, Marx'ta ayrı ayrı bir ekonomist, bir sosyolog, bir tarihçi görür. Halbuki Marx, taslak halinde bu "ilimleri" devamlı bir bütünlük içinde biri birine katar. Marx'ta politika bu bilgi alanlarıyla karışmıştır. Marx'ın *Capital*'i, tarihçi için daima yararlanabileceği bir akademik tez niteliğindedir. Bu eserde bana uygun gelen çok şey buldum. Ama kabullendiğim kelimeler ve tezler, bende özel bir anlam kazandı. Meselâ bana göre, üst yapıdakiler de güç bir hayat sürmektedir. Ben gerçek tarih (*l'histoire réelle*) ile, gözümde belli bir şekil alan, canlanan şeye ilgi duyarım. Ancak bundan sonra onu açıklama deneyiminde bulunurum. Şu da âşikârdır ki, bir tarih araştırmasına önceden bazı sorular sormadan yaklaşılmaz. Bunlar bir çeşit problematikler yumağıdır, onları sonunda gerçekle denemeye koyar, kabul veya red eder, yahut değiştiririm. İlk problematik, sonra gerçek tarih ve açıklama. Halbuki bir Marxist tarihçi için problematik daima önündedir, değişmez⁴⁷.

Nüfus Sorunu

Braudel, genel tahminlere dayanarak bir rakam verdiği halde Barkan Osmanlı arşiv belgeleri üzerinde yorucu araştırmalar sonucu 1520-1535 döneminde 12 veya 12.5 milyon bir nüfus tahmin eder⁴⁸. 16. yy. sonunda Braudel ilhak edilen bölgeler nüfusuyla beraber 20-22 milyon, Barkan ise 30-35 milyon önerir. Barkan, yaklaşık % 40-60 bir doğal nüfus artışını göz önünde tutmuştur. 16. yüzyıl sonlarında zen-

⁴⁷ İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı tarihinin Marxist teoriye göre yorumu için bkz. Halil İncılık, "On the Social Structure of the Ottoman Empire", *From Empire to Republic*, İstanbul ISIS, 1993.

⁴⁸ Bu bir tahmindir, zira Osmanlı tahrirlerinde *nefer* (bireyler) değil, temelde *hane* (aile) sayılmıştır, vergiye tâbi olmayan önemli bir nüfus kesimi sayım dışında bırakılmıştır. Öte yandan tahrir defterleri kayıtları ile başka belge verileri (meselâ avâriz defterleri) kontrol edilmemiştir. Esasen, böyle bir araştırmayı bir kişiden beklemek insaf değildir. Barkan'ın nüfus tahminlerinde aile için katsayı 5 olarak kabul edilmiştir. Tarihi demografi uzmanı L. Erder katsayıyı 4 civarında tespit etmiştir. Bu katsayı, bölgeden bölgeye ve dönemden döneme değişir. Herhalde Osmanlı belgeleri ile ancak tahminde bulunabiliriz. Barkan'ın nüfusla ilgili makaleleri için bkz. M.H. Şakiroğlu, "Ömer Lûtfi Barkan"; Fahri Çoker, *Türk Tarih Kurumu Kuruluş, Amaç ve Çalışmaları*, Ankara, 1983, nos. 45-47.

gin ve yoğun bir nüfus yapısı gösteren Fransa'nın nüfusu oldukça kesin bir rakamla 16 milyon, İspanya 8 milyon hesaplanmıştır.

Akdeniz nüfusunda değişiklikler konusunda Braudel ile Barkan farklıdır. Braudel 16. yüzyılda sonunda nüfusun iki misli bir artış gösterdiğini vurgular; Barkan ise Osmanlı nüfusunda % 40-60 bir artış tespit etmiştir. Şehirlerde bu artış, nüfus yığılması nedeniyle % 72'ye kadar çıkar.

Braudel'in nüfus artışının ekonomik sosyal sonuçları hakkında analizini Barkan son derece ilginç bulur. Nüfus baskısı, buğday ticaretinin büyük önem kazanması, işsiz ve serseri takımının yaygınlaşması gibi sosyal sonuçlar Türkiye tarihinin de meseleleri arasındadır.

Barkan, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde eskimiş kısıtlı literatüre bağlı kalmak zorunda kalan Braudel'in bazı yanlış genellemelerini de düzeltmek gerektiğini hissetmiştir. Bu yanlış görüşlerden biri, Marx'ın AMP teorisine bağımlı olarak Braudel, Osmanlıları sırf yerli üreticileri istismar eden bir işgal ordusu biçiminde görmesidir. Oysa Barkan, çok önce 1942'de *Vakıflar Vergisi*'nde (II, 1942) "Osmanlı İmparatorluğu'nda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler" adlı makalesinde Osmanlıların boş toprakları "şenlendirme" için bilinçli bir iskân politikası güttüklerini belgelerle ortaya koymuştu. Bunu yaparken idarenin başlıca kaygısı, yol güvenliği ve vergi kaynaklarını genişletmekti. Ayrıca ricâle yapılan temliklerden beklenen bir husus, boş toprakların işlenir hale gelmesini sağlamaktı.

Göçebelerin, tarım bölgelerine gelip yerleşmeleri de Barkan'a göre nüfus baskısı sonucudur. Üstadın bu nüfus baskısı teorisi, sonraları bir takım araştırmacıyı (M. Cook, H. İslamoğlu) bu soru üzerinde araştırma yapmaya sevk etmiştir. 17. yy.'da Güney Doğu Anadolu'dan Batı Anadolu'ya aşiret göçlerinin gerçek sebebi ise, Orta Arabistan çöllerinden Kuzey Suriye'ye göçen Arap aşiretlerinin yaptığı baskı ile ilgili görülmektedir⁴⁹.

Arap ve Türk fâtiplerin yerli köylü kitlelerini toprak üzerinde alıkoymaları, Braudel'e göre fâtiplerin nüfusça az olmaları sonucudur. Barkan, İskân ve sürgünler üzerindeki makalelerinde (bkz. Şakiroğlu, nos. 88-89, 103) sorunu geniş bir açıdan ele almıştır. Braudel, tabii bu yayınlardan habersizdi. Barkan, sürgünler makalesinde (Şakiroğlu, no. 88-89) ve ona ek olarak yayınladığı haritada gösterdiği ki, daha 15. yy. sonlarında Doğu Balkanlar'da nüfusun çoğunluğunu Türkler oluşturmaktadır. Bu yoğun göç ve iskân, 1352-1500 döneminde gerçekleşmiş olmalı. Bu yerleşmeler için Fâtih ve II. Bayezid dönemi tahrir defterleri geniş malzeme sağlar. Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun varlığını o zamanki İtalyanca yayınlar, bu arada

⁴⁹ Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri, 966-1200*, İstanbul, 1930. C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)*, İstanbul, 1963; Y. Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara, 1988.

Machiavelli Principo adlı eserinde, bu iskân siyasetine bağlar. Barkan, bu gerçeği kesin rakamlarla tespit etmiş bulunuyor⁵⁰. Göç, devlet tarafından *sürgün* veya gönüllü göçmen ("kendi gelen") biçiminde gerçekleşmiştir. Osmanlılar fethettikleri bölgelerde anayollar üzerinde yörükleri yerleştirir, şehirlere keza Türkleri sürgün yöntemiyle iskân ederlerdi. Barkan, tüm bu konularda yayınlarıyla Türk demografi tarihinin gerçek kılavuzudur. Braudel, kitabının ikinci baskısında Barkan'ın buluşlarını ilâve etmiştir⁵¹.

Barkan'ın "Fiyat Devrimi" Teorisine Yaklaşımı

Braudel'in Barkan'ın araştırmalarına yön veren başka bir araştırma alanı da XVI. yüzyıl "Fiyat Devrimi" üzerindeki gözlemleridir. Bu önemli konu üzerinde biraz ayrıntılı duracağız. Braudel'e göre, Osmanlı idaresinde Doğu Akdeniz Bölgesi, Avrupa'da ortaya çıkan fiyat devriminden derinden etkilenmiştir; bu olgu, Akdeniz'in ekonomik sosyal birliği ve bütünlüğünü gösteren başka güçlü bir kanıt olarak ileri sürülmüştür. Biz, 1951'de yayınladığımız bir makalede⁵² bu gözlemi Osmanlı kaynakları ve nüvizmatığının ışığı altında inceleme denemesinde bulunduk. Braudel'in tarih araştırmalarına getirdiği yeni doğrultuları tartışmak için A.B.D.'de Bighmaton'da toplanan konferansa sunduğumuz raporda⁵³, Osmanlı İmparatorluğu'nda fiyat devrimi üzerinde Barkan'ı tamamlama amacıyla ayrıntılı bir analiz sunduk.

14. yüzyıldan beri yoğun şehirleşme, İtalya'nın Levant'tan (Ege, Trakya, Batı Anadolu, Mısır) sürekli buğday ithâlini zorunlu kılmakta, bunun sonucu İtalya'dan Osmanlı Levant bölgelerine gümüş akımı büyük ölçülerde sürüp gitmekte idi. Bu ekonomik bağlantı, Avrupa ile Levant arasında para ve fiyat konusunda sıkı bir bağımlılık sonucunu doğurmakta idi⁵⁴. Bu bağılılığı Braudel şu zarif ifade ile belirtir: "Akdeniz Türkiye'si Hristiyan Akdeniz'le aynı ritimle solumakta ve yaşamaktadır."⁵⁵ Avrupa'daki hızlı fiyat artışı 1580'lerde Osmanlı İmparatorluğu'nda kendini gösterdi. 1570'ler, İtalya'ya Amerikan İspanyol gümüş ithalâtının hızlandığı zamana rastlar. Gümüşün Batı'da ucuz, Doğu'da pahalı olması sonucu Batılı tüccar sandık

⁵⁰ Barkan'ın çalışmalarına ek olarak T. Gökbilgin, *Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, İstanbul, 1957.

⁵¹ *La Méditerranée et le monde Méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, Armand Colin, 1966; İngilizce çevirisi S. Reynold, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, New York, Harper and Row, 1972.

⁵² "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten*, XV (1951), 629-690.

⁵³ "Impact of the *Annales* School on Ottoman Studies and New Findings", *Review*, I/3-4 (1978), 69-96. Bighmaton'da State University of New York'ta I. Wallerstein, o tarihte *Annales* mektebini izleyen tarihçileri bir araya toplamış ve *Fernand Braudel Center of Historical Studies*'i kurmuştur. Bu toplantıda sunulan bildiriler sonra *Review*'de yayınlandı.

⁵⁴ Bakınız H. İncelik, "Impact of the *Annales* School", 80-90.

⁵⁵ "The Turkish Mediterranean lived and breathed with the same rhymes as the Christian": Braudel, *The Mediterranean*, I, 4.

sandık gümüş para getirip altınla değiştirmeye başladı. Osmanlı pazarı, İspanyol ri-yalleri ve Hollanda *rixdal*leriyle doldu⁵⁶. Kıymetli maden ihtiyacı dolayısıyla Os-manlı Devleti kıymetli maden ithalatından gümrük almıyordu.

Braudel'in tezleri üzerinde bir sıra yazısında Barkan, konuya geniş biçimde ele aldı; 1954'ten bu yana Osmanlı fiyat hareketleri tarihine ait bir sıra arşiv belgesi ya-ynıladı. Bu belge koleksiyonları arasında *Bütçeler, Saray Muhasebe Defterleri* (Şakiroğlu: nos. 106, 106a, 111, 111a, 112, 119, 120, 158) önemli bir yer tutar.

Her zamanki sağlam metodolojisini izleyerek Barkan, bu belge koleksiyonla-rını yayınlayıp analiz ettikten sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nda fiyat hareketleri üzerinde görüşlerini şu toplayıcı makalede özetledi: "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", (Belleten, nos. 136, Ekim 1970) (Makalenin İngilizce çevirisinde "The Price Revolution of the Sixteenth Century" çeviren Justin Mc-Carthy, *International Journal of the Middle Eastern Studies*, I (1975), 3-28, pek memnun değildi). Bu önemli araştırma Sırpa ve İngilizceye çevrildi ve geniş yankı yaptı. Bu makaleden sonra yayınladığı *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı* (Cilt I: Ankara, TTK, 1972; Cilt II: 1979) yine özellikle para ve fiyat araştırmaları için mal-zeme sağlama faaliyetiyle ilgilidir. Braudel, fiyatlarda devrimi, yani 16. yüzyılda bü-yük enflasyonu, Earl J. Hamilton'un Amerika'dan külliyetli gümüş ithali tezine (*quantity theory*) bağlıyordu.

Öte yandan, resmî narh fiyatlarıyla çarşıdaki fiyatlar arasında daima fark var-dır⁵⁷. Barkan fiyat araştırmalarındaki güçlüklerin farkında idi. Osmanlı İmparator-luğu'nda yerel ölçüler arasında geniş farklılıkların fiyat tespitlerinde işimizi ziyade-siyle zorlaştırdığını belirtmiştir⁵⁸. Biz, 1983'te yayınladığımız bir araştırma ile so-runu bir derece yanıt getirmeye çalıştık⁵⁹. Keza belli bir dönemde mevcut gümüş akçenin ayarını da bilmek gerekiyor. Bu soruna H. Sahillioğlu ve son kez Ş. Pamuk yanıt bulmaya çalışmışlardır.

Barkan bütün bu koşulları göz önünde tutarak, gerçeği yansıtan bir fiyat listesi çıkarmayı "imkânsız" görmektedir. Gerçeğe yaklaşmak için fiilî satışları ve gerçek fiyat listelerini içeren belgeler (*tereke defterleri, kadı sicilleri, saray ve imaret mu-hasebe defterleri*) ile narh fiyatlarını karşılaştırma metodunu uygulamayı deniyor ve yaşamının son on yılını başlıca bu kaynakları yayına hazırlamakla geçiriyor.

⁵⁶ 1614 yılında bir Fransız raporu yılda 7 milyon *écu*'nün Marsilya'dan Levant'a gittiğini gözlem-lemiştir (P. Masson, *Histoire de Commerce Français*, I, XXXII-XXXIII).

⁵⁷ Devlet, 1640'ta pazardaki bütün eşya için genel bir narh tespiti yapmıştır: M. Kütükoğlu, *Osman-lılarda Narh Müessesesi 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul, 1983; bu resmî fiyat listeleri tutunamamış-tır. Barkan ("Fiyat Hareketleri", 574, not 14) 1600 tarihli resmî bir narh defterini kullanmaktadır (Atatürk Kitaplığı Cevdet yazmaları no. B/9'da kayıtlı bu defterin de yayınlanması gerekir).

⁵⁸ "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", 557.

⁵⁹ "Introduction to the Ottoman Metrology", *Turcica*, (1983) 311-334.

Edirne imaret defterlerindeki satın alma fiyatları üzerinde yaptığı bir araştırmada⁶⁰, 1489-1617 yılları arasında hızlı fiyat artışı, 1617'den sonra ise nisbî istikrar izlendiğini bir grafikte ortaya koyuyor. Bu uzun devrede buğday fiyatının yaklaşık beş misli, baharatın sekiz misli artmış bulunduğunu tespit ediyor.

Altın, 1489'da 50, 1616'da 120 gümüş akçedir. Altın, 1584/1585'e kadar 60 akçe iken, bu tarihte birden altına göre yüzde yüz bir artış göstererek 120 akçeye çıkıyor. O tarihte Osmanlı maliye kaleminde bulunan Selânikî, bu ani enflasyonu şöyle gözlemlemiştir: "Bir altın sikke değeri 60 akçeden 120 akçeye çıktı ve bu artışın ardından pazarda satıcılar tüm fiyatları iki misline çıkardılar. Gıda maddeleri ve giyecek eskisine göre iki misli fiyatlandı. Eskiden on altın dukalık bir maaşı olan şimdi sanki beş altın alıyormuş gibi oldu"⁶¹. Mustafa Âlî de gümüşün değer kaybını şöyle belirtir: "narh üzere tesbit edilen fiyatlar hergün daha arttı, esnaf malını istediği gibi sattığından bir zümre esnaf zengin olurken asker, halk ve seçkinler iflas etti." Daha sonra, 1600'e doğru bir altın 180 akçeye çıktı. Bu çağdaş kayıtlarda dikkat edilmesi gereken nokta, fiyatların hızla iki misli artmış olmasıdır. Barkan nüfus baskısı, mal arzında azalma, Avrupa'ya artan ihracat gibi faktörleri de hesaba katmak gereği üzerinde durmaktadır. Fakat etkisi zamana muhtaç olan bu faktörler, ani enflasyon getirmez. Olay, 1580 başlarında, Braudel'in tespit ettiği gibi, Osmanlı pazarına kitlevî bir gümüş istilâsı sonucu olmalıdır⁶². Başka deyimle, Osmanlı deneyimi, Napoli⁶³ ve başka İtalyan şehirlerinde olduğu gibi pazarda birden gümüş bolluğundan ileri gelmiş olmalıdır. Napoli, İspanya'dan külliyetli gümüş ithali sonucu, ani fiyat düşüşü görmüştür.

Barkan'a göre, 1490-1617 döneminde gıda fiyatlarında dört katından çok bir yükselme görüldüğü halde, altınla gümüş arasında gerçek artış nisbeti ancak 2.6'dır. Bu fark, ona göre nüfus artışı, buğday gibi bazı temel tüketim mallarına Avrupa'nın yüksek fiyat vererek talebi gibi faktörlerle açıklanabilir.

Fakat Barkan kendisi de kabul eder ki, 1490-1617 gibi uzun bir dönem yerine 1584-1617 dönemini esas almalıyız. Çünkü büyük ve ani enflasyon bu dönemde meydana gelmiştir.

Akçede *devaluation*, yani sikkede gümüş miktarının küçülmesi (tağış veya piyasa da kenar kırkma) Barkan tarafından Sahillioğlu'nun hesaplarına göre ele alınmıştır. İlk önemli *devaluation* Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) döneminde yapılmıştır⁶⁴. Tağışlar, zaman zaman yapılmakta, tabii enflasyon sebep olmaktadır.

⁶⁰ "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", 560.

⁶¹ *Tarih-i Selânikî*, İstanbul, H. 1281, 282.

⁶² Bakınız H. İncalcık "Türkiye'nin İktisadi Vaziyet," *Belleten*, XV (1951).

⁶³ Luigi de Rosa, "The Price Revolution, Wars and Public Banks in Naples", *Histoire Economique du Monde Méditerranéen, Mélanges Fernand Braudel*, Toulouse, 1973, 159-179.

⁶⁴ Bkz. H. İncalcık, "Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", İngilizce çevirisi: "Notes on a Study of the Turkish Economy during the Establishment and Rise of the Ottoman Empire", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Bloomington (1993), 238-245.

Bizce, Barkan'ın 1490 fiyatlarından hareket ederek çok uzun bir dönemi kıyaslamaya esas alması, doğru sonuçlar çıkarmaya engeldir. Esas olgu, 1584'te veya ertesini yılda piyasanın yüzde yüz gibi ani bir enflasyonla karşılaşmış bulunmasıdır. Kendisi de, genelde Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası "bir enflasyonun çarkları arasına" düştüğünü vurgular. Bu enflasyonu, Barkan, Braudel gibi "fiyat ihtilâli" (*Price Revolution*) sayar (s. 578). Fakat *devaluation*'u önemli bir faktör olarak belirtir. Gerçekten, 1584-1590 arasındaki *devaluation*'un da 100 dirhem gümüşten 800 züyuf akçe basılmıştır. (1584'ten önceki uzun dönemde tağış sonucunu düşme ancak yüzde 13 nisbetinde idi). Barkan ve sonraları Şevket Pamuk⁶⁵, bu *devaluation*'ların gerçek sebebini devletin bütçe açıklarını kapatma tedbiri olarak açıklarlar. Bu bir faktör olmakla beraber, 1584'den sonraki tağışların başka bir sebebi şudur: Piyasada düşük ayarlı yabancı paralar ve kenarı kırk akçeler karşısında akçe tutabilmek için (*Gresham kanunu*) ayarı düşürmek zarureti tağışta rol oynamış görünmektedir⁶⁶.

Özetle tağışlar, kalp paraların pazarı istilâsı ve akçe enflasyonu ile doğrudan ilişkilidir. Barkan, akçedeki gümüş miktarını esas tutarak fiyat karşılaştırmaları yapmak suretiyle en sağlıklı rakamlara erişmeye çalışmıştır.

Barkan, gerçek fiyatlar arayışında saray ve imaret masraf listelerindeki fiyatlara dayanmaktadır. Ş. Pamuk, bu fiyatların da gerçek pazar fiyatlarını tam yansıtmadığı düşüncesindedir. Öbür taraftan, bu listelerde kullanılan ölçülerin (*lodra*, *lidre*, *medre*, *yerel kile* ve *mudd*) tam miktarlarını bilmek gerekir (meselâ Barkan kantar için 44 okka veya 56.5 okka göstererek iki ayrı rakam verir).

Barkan, 1585/1586 Süleymaniye imareti gıda maddeleri fiyatlarıyla 1604/1605 II. Bayezid İmareti fiyatlarını karşılaştırmaktadır. 1485 rakamlarıyla 1605 rakamları gıda maddelerinde ortalama 3 veya 4 misli bir fiyat yükselişi tespit edilmektedir. Dikkate değer ki, İspanya'da da enflasyon artış nisbeti kısa bir dönemde 3 katır; E.J. Hamilton bunu Meksika'dan ithal edilen gümüş miktarındaki artışla açıklamaktadır.

Barkan, bir yandan Osmanlı Devleti'nin kıtalararası muazzam bir enflasyon cereyanından kendini kurtaramadığına işaret etmekle beraber, "Fiyat Devrimi"ni gümüş miktarına bağlama teorisini ihtiyatla karşılamaktadır.

C.M. Cipolla, M.M. Postan gibi Avrupa iktisat tarihi uzmanları, büyük fiyat artışlarında gümüş hacminde artıştan ziyade hızlı nüfus artışı gibi faktörlerin önemli rolü üzerinde durmuşlardır. Barkan, 1520-1580 döneminde Anadolu'da yüzde 55.9, Rumeli'de yüzde 71 bir nüfus artışı hesaplamıştır (s. 590). Bu, gıda maddelerine talebin artışı ve fiyat yükselişi sonucunu verir. Barkan, başka faktörleri de sıra-

⁶⁵ Osmanlı İmparatorluğu'da Para Tarihi, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, 51.

⁶⁶ Bkz. H. İnalcık, "Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış", *Doğu Batı*, 12-17 (2000-2001), 13-14.

lar: Tüketim hacminde artış, para dolaşımının hızı, kötü, mağşuş paranın piyasayı istilâsı⁶⁷. Özetle, Barkan'da Osmanlı belgelerinde gıda maddeleri üzerinde yaptığı incelemeler sonucu (Şakiroğlu nos. 124, 125, 126 ve "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", *TTK Belgeler*, 13 (1981), 1-380; "Les mouvements des prix en Turquie") 1584 enflasyonunu, piyasadaki gümüş miktarını esas alan *bullionist* açıklamasına karşı "devletin yaptığı büyük harcamalar ve ticari hareketlerin hacim ve süratinde vukua elen değişiklikler ve süratli bir nüfus artışı gibi sebeplerle fiyatların durmadan yükselme temayülünde olması" tezini desteklemektedir.

Fiyat araştırmaları Barkan'ı, aynı zamanda Avrupa ile ticaret konjonktürü konusunu incelemeye götürdü. Ham madde (deri, yün, pamuk, balmumu, canlı hayvan) ve özellikle buğday, zeytinyağı gibi temel gıda maddelerinde fiyat farkı dolayısıyla Avrupa'ya artan ihracat, iç pazarda bu maddelerin fiyatlarında büyük artışlara yol açmıştır. Barkan, onu Türkiye'de enflasyonun başlıca sebeplerinden biri olarak ele alır. Ham madde sıkıntısı, yerli lonca sanayiinde ve pazarda bunalımlar doğurmuştur; bunu en dramatik biçimde yünde görüyoruz. Selânik'te büyük ölçüde yeniçeri çukası üreten Yahudi yünlü atölyeleri, fiyatlardaki yüksek düzey sonucu kapanmaya ve Yahudi girişimciler Anadolu'ya, başlıca Manisa'ya göç etmeye başladılar⁶⁸.

Ticaret dengesinin Osmanlı genel ekonomisi üzerinde olumsuz etkilerini önemle belirten Barkan (s. 585-587) "enflasyon olaylarının izahında sadece paranın Kantitatif Teorisi'ni ön plana almak doğru değildir" yargısına varmakta (s. 589). Para hacminin artışı üzerindeki etkenler arasında gerek altın ve gümüş paritesinin Avrupa'da Osmanlı pazarına göre yüksek oluşu, gerekse Batılıların Osmanlı pazarına mubayaa için büyük miktarlarda gümüş aktarması⁶⁹, genişleyen ticaret hacminin gittikçe daha fazla değerli madene ihtiyaç göstermesi, nüfus baskısı ve eşyaya talebin artışı, parada gümüş miktarının değerindeki değişimler, paranın tedavül hızı, harcama alanları, mevcut kredi araçlarını hep birlikte belirlemek gerekir. Fiyatlarda bu esas faktörleri hesaba katan iktisat tarihçileri Fisher $MV=PY$ formülünü kullanmaktadır⁷⁰.

Evet, fiyatların oluşumunda piyasadaki gümüş miktarı yanında çeşitli faktörler rol oynar. Ama XVI. yy. "Fiyat Devrimi" gibi bir olay, her şeyden önce kısa zaman

⁶⁷ C. Cipolla, *Prices and Civilisation in the Mediteranean World*, Princeton, 1956; entre 1490 et 1655, *Historie Economique du Monde Mediteranean, Melanges en e'honneur de Fernand Braudel*, Toulouse, 1973.

⁶⁸ Fransa'ya ihracat listeleri için bakınız Paul Masson, *Histoire de Commerce Français dans le Levant au XVII siècle*, Paris, 1896; H. Sahillioğlu, "Yeniçeri Çukası ve II. Bayezid'in Son Yıllarında Yeniçerdi Çukası Muhasebesi", İ.Ü. Ed. F. *Tarih Dergisi*, 2-3 (1973-74), 415-466.

⁶⁹ 1686-1687'de Batılı tüccarların Levant'a 3.750.000 kuruşluk mal getirdikleri, buna karşı 4.735.000 kuruşluk mal aldıkları tespit edilmiştir.

⁷⁰ Bu formülün açıklaması için bakınız M.J. Mayhew, "Population, Money Supply and the Velocity of Circulation in England", *Economic History Review*, XLVIII-2 (1995), 238-547.

içinde pazara büyük ölçüde gümüş gelişinin âni darbesi sonucudur, bir "devrim"dir; Osmanlı misalinde bu çok açık gözükmemektedir. Son kez Ş. Pamuk⁷¹ meseleye daha ayrıntılı bir yaklaşım yapmış, sonuçta o da Barkan gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda ve dünyada ekonomik gelişme ve koşulları tümüyle göz önünde tutmak gerektiğine işaret etmiştir. Barkan'ın çabaları göstermiştir ki, bunu gerçekleştirmek hayli güçtür. Pamuk, nümizmatik konularından hareket ederek, 1590-1650 döneminde aşırı fiyat artışları, 1700-1750 döneminde büyük düşüşler, daha sonraki dönemde ise yine aşırı fiyat artışları tespit etmektedir. Ona göre fiyat artışları, daha ziyade akçede gümüşün devamlı azaltılması (tağışlar) olgusundan kaynaklanmıştır.

Pamuk (129-144), Osmanlı hükümetinin sürekli tağış politikasıyla birlikte nüfus baskısı ve tedavülde artan hız kuramını, Fiyat Devrimi'nin gerçek nedenleri sayanların yanında yer almaktadır. Osmanlı enflasyonunun, bütçe açıkları ve ülkede kırsal sektörde para ekonomisinin yaygınlaşması gibi sonuçları tespit edilmiştir.

Para Tarihine Sahillioğlu'nun Katkıları

Braudel'in Türkiye'yi ziyaretinde Barkan, asistanlarından Halil Sahillioğlu'nu Braudel'in yanına gönderdi. Dr. Sahillioğlu (Arapça makalelerinde tercihan kullandığı adı: Sâhilî), Osmanlı para tarihi üzerinde bir uzman olarak doktora çalışmasına Paris'te devam etti, bu konuda önemli katkılarda bulundu⁷². Burada tartıştığımız konu üzerinde "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri (1300-1750)"⁷³ adlı makalesinde önceki araştırmalarını özetledi. Türkiye'de para tarihi üzerinde yeri doldurulmayan bir uzman sıfatıyla Kamerî ve Şemsî tarihleri arasında zaman farkı ve bunun kapıkuluna ödemelerde yarattığı sorunlar hakkında araştırmayı da kendisine borçluyuz⁷⁴.

Sahillioğlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda kredi uygulamaları ile de ilgilenmiş, bir nevi çek yerine geçen *kitâbu'l kâdî ve süftece*'ler⁷⁵ üzerinde ilginç bir inceleme yapmıştır. Hiç kuşkusuz, Sahillioğlu, Osmanlı ekonomi tarihinin güç sorularını seçip arşiv belgelerinin ışığı altında aydınlatmaya çalışmış bir uzmandır. Para tarihi uzmanlık alanı olmakla beraber genel ekonomi tarihine ait konularda da esaslı

⁷¹ *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999; "Fiyat Devrimine Yeniden Bakış," 7, bölüm, 122-173; bu eserde, birçok sorular daha önce 1951 yılındaki makalemizde (*Belleten*, XV) tartışma konusu yapılmıştır.

⁷² "Kuruluşundan XVII. Asır Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi 1958a Tarihi, 1640-1740", İ.Ü.İ.F. Doçentlik Tezi, 1965.

⁷³ Orta Doğu Teknik Üniversitesi Gelişme Dergisi, Özel Sayı 1978. Bu araştırmanın İngilizcesi: "The Role of International Monetary and Metals in Ottoman Monetary History, 1300-1750", *Precious Metals in the Later Mediaval Early Modern Worlds*, Durham, 1983.

⁷⁴ "Sınıfl Yılları", İ.Ü.İ.F.M. XXVII (1969) Para tarihiyle ilgili olarak Darphane Mukataaları makalesi için bkz. İ.Ü.İ.F.M. XXIII (1963), 145-218.

⁷⁵ "Bursa Kadı Sicillerinde İç ve Dış Ödemelerde Kitabu'l-Kadî ve Süftece'ler", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* I, (1975); aynı konu üzerinde bkz. "Havâla", *Encyclopaedia of Islâm*, 2. Baskı (H.İ.).

araştırmalar yayınlamıştır. Ticaret Tarihi (Temimi nos. 23, 26, 78), muhasebe ve bütçeler (Temimi: no 7, 11, 60) nümizmatik (Temimi: nos. 19, 20), fiyatlar (Temimi: nos. 19, 35, 67), imalât (Temimi: nos. 16, 28), esnaf (Temimi: no. 29), Bolu üzerinde (Temimi: nos. 31-51) bu incelemeler arasındadır.

Hataylı bir aileden gelen Sahillioğlu Arapça çeşitli dergilerde yirminin üzerinde makale yayınlamıştır (bkz. Temimi, nos. 5, 16-19)⁷⁶. Sahillioğlu Barkan'ın izinden yürüyerek, genellikle Osmanlı ekonomisi ve sosyal tarihi üzerinde ilginç konuları da "yarı mamul" malzeme üreten bir araştırmacıdır. Bu ön mesai, kuşkusuz sağlam bir tarih ortaya çıkarmanın ilk yoludur.

Kaynak dillerine egemenliğiyle Sahillioğlu, Barkan'ın en yetenekli yardımcılardan biri olmuştur. İstanbul tarihi için ana kaynak olan *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, 953 (1546)⁷⁷ adlı eserin çok emek isteyen transkripsiyon ve mükemmel Dizin'ini Sahillioğlu'na borçluyuz. Osmanlı arşivinin bir müdavimi olan Sahillioğlu, bugüne kadar para tarihine ait yüzlerce defter ve belge üzerinde sistematik araştırmalarına aralık vermemiştir.

EK

Barkan'ın *Kanunlar* kitabındaki bazı önemli terim ve tabirler aşağıda düzeltilmiştir
(Barkan'ın kendi düzeltmeleri, s. 546-556)

sahife	madde	Barkan	Doğrusu
66	21	telhîsi	tahsîl-i
71	54	ûdu	'udûl
79	15	evkaf göründü	evfak göründü
79	14	telhisi öşürde	tahsil-i öşrde
81	21	bîgaraz saka	bîgaraz sikâ
82	21	malzemei	ma-lazama'yi
99	33	cehde muhtâc	harime muhtâc
99	33	körü	ki örü
108	6	kulum...	kulum sekide
145	2	evvel üzere	ol üzere

⁷⁶ Kitap ve makalelerinin tam bir listesi için bkz. *Mélanges Halil Sahillioğlu*, II, Etudes Reunies et prefacés par Abduljelil Temimi, Zaghouan, 1997, 11-19, Sahillioğlu'nun ilginç olan bir yanı, arşiv belgelerine, arşive bağımlılığı sebebiyle ikinci elden literatüre değer vermemesi ve okumaması idi.

⁷⁷ Ö.L. Barkan ve E.H. Ayverdi adıyla yayınlanmıştır: İstanbul; 1970, bu yayın bizim *Encyclopaedia of Islâm*'da çıkan "İstanbul" maddesinin temel kaynağını oluşturmuştur.

171	9	bir ... alınır	bir garbil (kalbur) alınır
173	2	ekilü yerededir ... olan	ekilü yerededir boz olan
193	1	ekrad ve gayrıdan	Ekrad âdetinden
203		sekiz buçuk	yirmi sekiz buçuk
211	2	kazzaziye çuka	karziye (kersey) çuka
214		Hınız	Homs
225		vekilden	vikâleden (vikâle: bedestan)
226		bulunup	bölünüp
248	10	altmışar	altışar
250	9	-	Braniçevo
252	4	raiyet	riayet
254		-	eğer sipahi
259		haraç	harc
260		Bozaye	Bozapa
269		âyin-i dîn	Ilyadin
277		edâ itmek	edâ itmemek
277	26	doğancılık	doğancılık beratı
278		Buri	navvarahu
304	not	ahvallerin	emvâllerin
306		Serim	Sirem
313	6	resm-i kile	resm-i giyâh
325		üç akça	altmış üç akça
331	31	alacak yer yıllık	kalacak bir yıllık
335	9	kimsenin	kimse yük
356		hafiyeten	hifyeten
358		geldiklerine	gediklerine
362	2	müfsidin	mefsedetin
362	13	hiyanetden	cinâyetden
367	23	değme	dikme
372	28	hâlis-ül-âyâr olmakla	hâlis-ül- 'ayâr olmamakla
373		isyandan	'usâttan
390	14	râzı	dahi
390	16	Türk yerinden	metrûk yerden

390	1	dükkân	dögen
391	11	beş (akça)	beş (kile)
391	13	lodrada on lodra	lodrada on lidre
391	14	bulunmazsa	bilinmezse
391	27	yerlisine	birisine
392	33	onda vireler	anda varalar
392	35	davar arasında	sıvad arasında
393		eşen etdügi	eşen eşdügi
394	8	kürkçiden	kürekçiden

Barkan'ın *Lûgatçe*'sinde bazı terimler üzerinde açıklamalar.

Avlagı veya *avlagu*, çitle veya hendekle çevrilmiş yer (Barkan), daha ziyade av çok olan yer (balıklagu=balık çok olan yer).

Bennak veya *benlak* için bkz. Halil İnalçık, "*Raiyyet Rüsümü*",

Bugasi; bogasi veya bohası, seyrek bir bez (Barkan) değil, kaftan ve eve eşyası yapılan değerli bir çeşit pamuklu olup Burdur ve dolaylarında imal olunur, imparatorluğun her tarafına ve Avrupa'ya ihraç edilirdi. Gönül, Yunanca kokul, ipek kozası.

ÇAĞATAY ULUÇAY (1910-1970)

(Şer'iyye Sicillerinin Tarih Araştırmalarına Açılması)

Çağatay Uluçay, 1930'larda tarihçiliğimize şer'iyye sicilleri üzerinde incelemeleriyle yeni bir soluk getiren tarih araştırmacılarının önde gelenlerindendir⁷⁸.

Halkevleri, bölge kültür merkezleri olarak Cumhuriyet tarihinde önemli bir yer tutar. Halkevlerinin bulunduğu şehirlerde *Halkevi Mecmuaları*, lise öğretmenlerinin yerel tarih üzerinde yazılarının yayınlandığı birer yayın organı olmuştur. Şer'iyye sicillerini başlıca kaynak olarak kullanan bu araştırmalar, yenilik olarak sosyal tarihe, halk hareketlerine, şehir sosyal sınıflarına, esnafa ve günlük yaşama ait orijinal konuları ele almakta, Türk tarihçiliğinde belki ilk defa gerçek anlamda sosyal tarih yapmakta idiler. Bu akım, kuşkusuz, 1930'larda devletin sosyal konulara yönelmesi sonucu kadro hareketinin etkisi altında idi. Diyarbakır lisesinde öğretmenlik yapan Mustafa Akdağ aynı akımı izleyenler arasında idi. Balıkesir Lisesi ve Muallim Mektebi tarih hocalarından Kâmil Su, öğrencilerini, bu arada bu satırları yazanı bu gibi araştırmalara teşvik etmekte idi. Bu alanda önemli araştırma yayınlayanlar arasında Çağatay Uluçay'ın özel bir yeri vardır. Manisa bölgesi ve Batı Ana-

⁷⁸ Biyografisi için bakınız, *Belleten*, XXXIV, 653-664 (M. Şakiroğlu).

dolu'da halk hareketleri ve eşkıyalık üzerinde Manisa şer'iyye sicillerini tarayarak yaptığı araştırmaları, belgelerle birlikte iki cilt olarak yayınladı⁷⁹.

Çağatay Uluçay, İngiltere'de kısa bir süre kaldıktan sonra Topkapı Sarayı belge koleksiyonunu tasnif görevine atandı. Onun hazırladığı kataloğun ilk iki fasikülü yayınlanmıştır⁸⁰. Bütün noksanlarına rağmen bu katalog, hâlâ bu arşivin en ayrıntılı başvuru tasnifidir. (Tasnif işine yıllar sonra İ.H. Uzunçarşılı devam etmiştir). Çağatay Uluçay tasnif işine devam ederken rastladığı önemli bazı belgeleri yayınlamakla dikkat çekti⁸¹. Onun şer'iyye sicil defterlerine göre zengin belgelerle yayınladığı Manisa esnafına ait eseri, bu alanda en etraflı etüdlerden biridir⁸².

Çağatay Uluçay bu yayınlarında Manisa şer'iyye sicillerini esas tutmuş, böylece sicillerin sosyal tarihin önemli bir kaynağı olduğunu ortaya koyarak 1950'lerden sonra bu vadiye yapılan geniş araştırmalara örnek olmuştur⁸³.

Çağatay Uluçay'ın önemli katkıları arasında Saruhanoğulları'na ve Karaosmanoğulları'na ait önemli yayınlarını zikretmek gerekir⁸⁴.

Bu satırları yazan, şer'iyye sicillerinin sosyal-ekonomik tarih için önemini takdir ederek, 1945'ten beri ilkin Bursa'da, sonraları İstanbul Müftülüğü'ndeki İstanbul şer'iyye sicilleri üzerinde çalışmaya ve yayın yapmaya başladı. Bursa Müzesi'nde bir hücrede toz toprak içindeki siciller üzerinde çalışırken Millî Eğitim Bakanlığı'nın dikkatini çekti. Bu siciller, Fâh Sultan Mehmed dönemine kadar giden son derece önemli belgeler içeriyordu⁸⁵. Siciller, Topkapı Sarayı cilt atölyesine gönderildi ve düzenli biçimde Bursa Arkeoloji Müzesi'nde araştırmacıların çalışmasına sunuldu. Şimdi asılları Millî Kütüphane'dedir. İstanbul Müftülük Arşivi'nden seçtiğimiz yedi defter İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü'nden bir ekiple beraber yayına hazırlandı. Sabancı Üniversitesi'ne basılmak üzere teslim edilmiştir. Türkiye'nin her tarafından toplanan yedibin kadar şer'iyye sicil defteri bugün Millî Kütüphane'nin koruması altındadır. Rumeli, Mısır, Suriye, Irak ve Kudüs sicilleri ilgili hükümetlerce muhafaza altına alınmıştır. Barkan'a sicillerden hazırladığımız sosyal ve ekonomik tarih hakkında gönderdiğimiz bir yazı (I.F.M. XV. 1953-1954) üzerine Barkan Bursa sicillerinin tam bir kopyasını Enstitüsü'ne getirtmiştir.

⁷⁹ XVI. ve XVII. Yüzyılda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri, İstanbul, 1944.

⁸⁰ Topkapı Sarayı Arşiv Kılavuzu, İstanbul, 1938-1940.

⁸¹ "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu", İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi, VI-9 (1954), 53-90; Padişahların özel hayatını anlatan Harem'den Mektuplar (İstanbul 1956) son derece ilginç belgeleri içermektedir.

⁸² XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat ve Ticaret ve Esnaf Teşkilâtı, İstanbul, 1942.

⁸³ Bu vadiye yine şer'iyye sicillerini göre yayınlanmış önemli bir eser: A. Cohen, *The Guilds of Ottoman Jerusalem*, bu eser şurada çıkmıştır: *The Ottoman Empire and Its Heritage*, editörler: S. Faroqhi ve H. İnalcık, no. 21, Leiden: Brill, 2001.

⁸⁴ *Manisa Tarihi*, İ. Gökçen ile birlikte, Manisa 1939; Ç. Uluçay, *Saruhan Oğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar I-II*, İstanbul, 1940-1946.

⁸⁵ Halil İnalcık, "Bursa Şer'iyye Sicillerinde Fâh Sultan Mehmed'in Fermanları", *Belleten*, XI (1947), 693-708.

Vakıflar

Barkan, Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatında evkafın önemi üzerinde durarak özgün çalışmalar yayınlamıştır (bkz. Şakiroğlu, Bibliyografya, nos, 51, 54, 61, 66, 96, 97, 141). Bu arada İ.H. Ayverdi ile birlikte yayınladıkları *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, İstanbul tarihi için temel bir eserdir. Nasıl ki, *Kanunlar* ve *Hüda-vendigâr Livâsı Defteri*, tarım ekonomisi, maliye, toprak hukuku için temel belgeleri vermekte, bütçeler ve muhasebe defterleri (Şakiroğlu, 106, 107, 111, 117) mimarlık, inşaat, işçilik, maliye ve para tarihi, *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı* (2 cilt) işçilik, malzeme, fiyatlar, *ihtisab* kanunları (Şakiroğlu, 63) devletin pazar ve fiyat kontrolü üzerinde temel belge koleksiyonları oluşturmaktadır.

Vakıflar alanında Barkan'ın en kabiliyetli takipçilerinden biri, Bahaeddin Yediyıldız'dır⁸⁶. Yediyıldız'ın *Institution du waqf au XVIIIe siècle en Turquie-étude socio-historique* adlı doktora çalışmasının ilk baskısı, *Centre National de la Recherche Scientifique*'in desteğiyle gerçekleşmiştir⁸⁷. Orta ve Yeniçağlarda Müslüman toplumların sosyal, kültürel ve ekonomik hayatında son derece önemli bir rol oynayan vakıf müessesesine, Barkan'ı izleyerek *Annales Ekolü'nün* total tarih anlayışıyla yaklaşan Yediyıldız, bu konudaki araştırmalarında, ihtimâlî sondaj metodunu kullanmış; kantitatif analizlere de başvurarak, Türk vakıflarının XVIII. yüzyıldaki durumunun ve toplumun diğer sektörleriyle ilişkilerinin tablosunu çizmiştir. Yediyıldız'ın bu metodu öğrencileri tarafından diğer yüzyıllar için de kullanılmış, vakfın Türkiye'de XVIII., XIX. ve XX. yüzyıllardaki tabloları da sergilenmiştir⁸⁸.

İslâmî dönem Türk kültür hayatının anlaşılabilmesi için, bu kültürün asıl unsurlarından birini teşkil eden "vakıf külliye" üzerine dikkat çeken Yediyıldız, külliye"lerinin nasıl incelenmesi gerektiği üzerinde durmuş⁸⁹ ve birkaç öğrencisine bu

⁸⁶ Bahaeddin Yediyıldız, lisans öğrenimini Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde tamamladı (1963-1967). Tarih araştırmalarına Paris'te *Ecoles Pratiques des Hautes Etudes en Sciences Sociales* ve *Université de Paris IV* (Sorbonne)'da devam eden Yediyıldız, burada, sosyolog ve sosyal tarihçi olan Jacques Berque'in yanında sosyal tarih doktorası yaptı. 1977'de Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü'ne öğretim görevlisi olarak tayin edilen Yediyıldız, 1983'te doçent ve 1988'de profesör oldu. 1983 yılında Türk Tarih Kurumu'nun aslı üyeliğine seçildi.

1996-2001 yıllarında *Comité International des Sciences Historiques* Türk Millî Komitesi Başkanlığı görevini üstlenen Yediyıldız, 1995'ten bu yana H.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Başkanlığı ve 1996'dan beri de aynı üniversitenin Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü görevlerini yürütmektedir.

⁸⁷ Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985. Kitap, ikinci kez Kültür Bakanlığı tarafından basılmıştır (Ankara, 1990). Türkçesi, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi - Bir Sosyal Tarih İncelemesi* adıyla yakında Türk Tarih Kurumu'nda çıkacaktır.

⁸⁸ Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara, 1995; Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü Üzerinde Bir Araştırma (1585-1683)*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora tezi).

⁸⁹ B. Yediyıldız, "Sosyal Teşkilatlar Bütünlüğü Olarak Osmanlı Vakıf Külliye"leri", *Türk Kültürü*, (Mart-Nisan 1981, sayı: 219), s. 262-271; B. Yediyıldız, "Vakıf İncelemelerinde Metod Araştırmaları", *II. Vakıf Haftası (3-9 Aralık 1984) Konuşmalar ve Tebliğler*, Ankara, 1985, s. 16-18; B. Yediyıldız, "Türk Va-

alandaki uygulamalar yaptırmıştır⁹⁰. Kendisi vakfın zaman içindeki uygulama biçimlerini⁹¹, muhtelif boyutlarını⁹² ve Türk şehrine uygulanışını⁹³ sorgulamaya devam etmiş; bu konuda bazı sentez denemeleri yapmış⁹⁴ ve sonunda vakıfların Müslüman Türk toplumlarında bir sisteme dayandığını ileri sürmüştür. Ona göre, bu, Fârâbî'nin dayanışma ve iyilik felsefesinden kaynaklanan '*hayrât (iyilikler) sistemi*'dir⁹⁵. Yediylıldız, Barkan'ın "imaret siteleri" diye adlandırdığı sitelere "hayrât siteleri" denilmesi gerektiğini belirtmektedir.

kıfları Araştırma Enstitüsü Kurulmalıdır", *I. Vakıf Şûrası (3-5 Aralık 1985), Tebliğler, Tartışmalar ve Komisyon Raporları*, Ankara, 1986, s. 104-110.

⁹⁰ Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1993 (Bu tez, Türk Tarih Kurumu'nca yayınlanıyor); Yağmur Say, *Seyyid Battal Gazi Külliyesi* (H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999); M. Asım Yediylıldız, *Bursa Yıldırım Bayezid Külliyesi*, H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Cengüzel Zülfikâr, *Aziz Mahmud Hüdayi Külliyesi ve İlk Yüzyılı*, H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999).

⁹¹ B. Yediylıldız, "Vakfiyeler Çerçevesinde Türkiye'nin Kültür Hayatı (1300-1453)", *IV. Vakıf Haftası Kitabı*, Ankara, 1987, s. 19-24; B. Yediylıldız, "Hacı Bayramı Velî Döneminden Günümüze Kadar Gelen Vakıf Kültür Eserleri", *I. Hacı Bayram-ı Velî Sempozyumu Bildirileri*, Ankara Valiliği Kültür Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1990, s. 133-144; B. Yediylıldız, "Yunus Emre Dönemi Türk Vakıfları", *Türk Yurdu* (c. 11 Şubat 1991), s. 4-7; B. Yediylıldız, "Tanzimat Dönemi Vakıf Uygulamaları" (N. Öztürk ile birlikte), *150. Yılında Tanzimat*, Ankara, 1992, s. 571-598.

⁹² B. Yediylıldız, "I. Vakıf Şûrası ve Sonuçları Hakkında Birkaç Söz" (N. Öztürk ile birlikte), *I. Vakıf Şûrası (3-5 Aralık 1985) Tebliğler, Tartışmalar ve Komisyon Raporları*, Ankara, 1986, S.V.-XIV; B. Yediylıldız, "Türk Kültür Sistemi İçinde Vakfın Yeri", *Vakıflar Dergisi* (C.XX, Ankara, 1988, s. 405-408); B. Yediylıldız, "Niksarlı Ahi Pehlivan'ın Dârü's-Sulehâsı", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, Ankara, 1987, s. 281-290; B. Yediylıldız, "Sinan'ın Yaptığı Eserlerin Sosyal ve Kültürel Açısından Tahlili", *Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde Mimar Sinan ve Dönemi Sempozyumu*, VGM Yayını, İstanbul, 1989, s. 103-128; B. Yediylıldız, "Hızır Paşa Oğlu Mehmed Paşa Vakfının Mâhiyeti", *X. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 22-26 Eylül 1986)'ne Sunulan Tebliğler*, C. IV, Ankara, 1993, s. 1625-1633; B. Yediylıldız, "İnternet'te Vakıflar" (F. Acun ile birlikte), *Vakıflar Dergisi*, Sayı: XXVI, Ankara 1997, s. 5-24; B. Yediylıldız, "Hayrât Kavramı Üzerinde Bazı Düşünceler", *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi* (Prof. Dr. İsmail Ercüment Kuran'a Armağan, XXVII/1-2), Ankara, 1989, s. 277-284; B. Yediylıldız, "Place Of The Waqf in Turkish Cultural System" (İngilizceye Çev.: R. Acun, M.Öz), *The Foundations Of Turkey* (Edited By Zekâi Baloglu), Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı Yayını, İstanbul, 1996, s. 48-53. Bkz. İnternet: <http://www.yunus.hacettepe.edu.tr/~yyildiz>; B. Yediylıldız, "Türk Kültür Sisteminde Vakfın Yeri", *Türk Vakıfları* (Ed.Z. Baloglu), Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı Yayını, İstanbul, 1996, s. 40-47. Bkz. İnternet: <http://www.yunus.hacettepe.edu.tr/~yyildiz>.

⁹³ B. Yediylıldız, "1485-1576 Yılları Arasında Samsun Şehri", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun, 1988, s. 297-303; B. Yediylıldız, "Osmanlılar Döneminde Manastır", *Atatürk ve Manastır Sempozyumu (Manastır-Bitola. 12-13 Ekim 1998 - Gazi Üniversitesi ve St.Kliment Ohridski Üniversitesi İşbirliği ile düzenlenmiştir)- Bildiriler*, Gazi Üniversitesi Rektörlüğü, Ankara, 1999, s. 21-35.

⁹⁴ B. Yediylıldız, "İslâm'da Vakıf", *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yayınları, c. XIV, İstanbul, s. 19-68; B. Yediylıldız, "Vakıf", *Yeni Türk Ansiklopedisi*, c. XII, Ötügen, İstanbul, 1985, s. 4546-4573.

⁹⁵ B. Yediylıldız, "Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları ya da Türk Hayrât Sistemi", *Osmanlı*, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, c. V, s. 17-33; B. Yediylıldız, "Turkish Wakf, or Turkish System of Charities in The Ottoman Era", *The Great Ottoman-Turkish Civilisation* (Ed. Kemal Çiçek), Yeni Türkiye Yayınları, c. III, Ankara, 2000, s. 763-789.

Barkan'dan Sonra

Malûmdur ki, Türkiye Cumhuriyeti kurumlarının temel atma döneminde (1919-1930), Türk milliyetçiliğini, Türk benlik ve kimliğini yaratma çabaları, devlet siyasetine egemen olmuştur. II. Meşrutiyet döneminden beri, başta Atatürk, Fransız Aydınlanma ve Devrim ideallerini benimsemiş seçkin aydınlar, Anadolu halkını, cemaat yapısı ve zihniyetinden millet yapısı ve ideolojisine dönüştürmeyi yeni Türkiye'nin en önemli görevlerinden biri sayıyorlardı. Bu hızlı değişme, yukarıdan devlet gücü ve kanunlarla gerçekleştirilecekti. *Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti* (sonra *Türk Tarih Kurumu*) bu yoğun faaliyetin bir ürünü olarak doğdu (1931) ve bu görevi üzerine aldı. Özellikle, yeni kuşaklarda Türk millî bilincini yerleştirmek için yeni bir *Türk Tarih Tezi* ortaya atılıyor, *Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti* üyelerine yeni ruhla *Türk Tarihinin Anahatları* adı altında bir dizi denemeler yazdırılıyor, bu görüşler çerçevesinde mektepler için tarih kitapları hazırlanıyor ve tarih eğitiminin bu kitaplara göre yazılması zorunlu kınıyordu. O zamanki genç kuşak (H. İncalcık kuşağı) bu akımın güçlü etkisi altında yetişmiştir. Akademik hayatta bu kuşaktan bazıları, tarih görüşünde dar milliyetçi "devlet mitosu"ndan (deyim Tanıl Bora'nın) uyanamamışlarsa da, bazıları belgelere dayalı analitik bir tarih görüşüne geçebilmişler, araştırmalarda sosyal, ekonomik ve kurumsal tarihe yönelmişlerdir (bkz. H. İncalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara: TTK, 1943).

1930'lardan sonra bizzat devlet, yönlendirici millî tarih politikasında yumuşamış (*Kadro* akımı), sosyal-ekonomik tarih önem kazanmaya başlamıştır. Barkan, tam bu zamanda Strasbourg'dan tahsilini yapıp dönmüş olacaktır. 1929-1930 Dünya ekonomik bunalımının etkisi altında Atatürk ve T.B.M.M. hükûmeti, radikal sosyal-ekonomik reform tasarıları üzerinde çalışmakta (*Toprak Kanunu Tasarısı*, kabulü 2 Mayıs 1945, *Köy Enstitüleri*, 17 Nisan 1940); politikada bu değişme, tarih anlayış ve araştırmalarına da yön vermiştir. Kadroculardan İsmail Hüsrev ilk kez, Osmanlı toplum tarihini Marxist teoriye göre yorumlamayı denemiştir (*Türkiye'de Köy İktisadiyatı*, Ankara: Kadro Yay. II, 1934; M.A. Şevki, *Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması*, İstanbul: Elif Yay. 1960; *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, yay. S. Atauz, Ankara, 1968; Kadro hareketi için bkz. Ş.S. Aydemir, *İnkılâp ve Kadro*, Ankara: Bilgi yay. 1968). İşte bu yeni akımın tarihçilik alanında öncülüğünü yapan en güçlü temsilci, hiç kuşkusuz, Ö.L. Barkan'dır. 1940'tan beri yeni kuşak tarihçiler, onun çığır açan araştırma metodolojisi çizgisinde çalışmaktadırlar, diyebiliriz (İkinci güçlü akım, kuşkusuz, *İslâmiyetçi* akımdır. *Demokrat Parti* döneminde başlayan bu akım sonucu, geleneksel kültürümüz üzerinde araştırmalar ve kaynak yayınları, Arapça ve Farsçadan çeviriler başlamış; bir bakıma Barkan'ı kaynak bakımından tamamlamıştır).

Bugün Barkan'ı, resmî millî tarih politikasının bir temsilcisi gibi gösterme eğilimine, bazı yazılarda rastlamaktayız. Bu tamamıyla yanlıştır. O, Batılı tarihçilerin, Osmanlı devlet sistemi ve onun sosyo-ekonomik yapısı hakkında bilgisizlikten kay-

naklanan sathî yargıları karşısında, belgelerini ortaya koyduğu karmaşık bir sistemi tanıyınca, tabii tepki gösteriyor, bazan abartmalı tanımlamalar yapıyordu. Osmanlı gerçeğini yakından gören Türk araştırmacılar, *hakikat adına* bu gibi tepkiler doğaldır. Her olumlu eleştiri, millî duygusallıktan değil, gerçeği tanımaktan ileri gelmektedir. Osmanlı hakkında çoğu kez olumsuz hüküm vermeye alışmış Batılılar, bunu "millî" tepki gibi göstermeye çalışmakla kendileri hata içindedir. Barkan, gerçekleri ortaya koyan bir tarihçidir.

Barkan'ın beklediği toprak reformuna karşı, II. Dünya Savaşı'nın bitiminde güçlü bir siyasî muhalefet kendini gösterdi. Bu tepkiyi temsil etmek üzere 1946'da *Demokrat Parti* kuruldu. CHP'nin ebedî şef rehberliğinde sultacı rejiminden usanan halk, seçimde muhalefeti kuvvetle destekledi, iktidara taşındı. Bu, gelenekçi sivil toplumun karşıtlığını ifade eden sosyal-siyasî bir devrimdi. Sıradan halk artık serbestlik istiyor, "vasîlik" istemiyor, "söz milletindir" parolasıyla iradesini belli ediyordu. İktidara gelenler, Toprak Reformu girişimlerine, *köy enstitülerine* son verdikleri gibi, CHP'nin benimsediği bir sıra radikal kanunları kaldırmayı denediler. Yeni iktidarın sosyal düşüncesini ve tarihe bakışını, Fuad Köprülü, hukukçu Ali Fuat Başgil, sosyolog Mümtaz Turhan, sosyolog Z.F. Fındıkoğlu, tarihçi Nihal Atsız temsil ediyorlardı. *Türk-İslâm Sentezi* formülü, bu dönemde ortaya çıktı (sonraları Türk-İslâm Tezi, Köprülü'nün öğrencileri tarih alanında Osman Turan ve İbrahim Kafesoğlu tarafından geliştirilecektir). Demokrat Parti rejimi, 27 Mayıs 1960 darbesiyle yıkıldı. Türk-İslâm Sentezi'ni savunanlara göre, Anadolu Türk milletinin öz kültürü, Orta Asya Türk toplum geleneklerinin, İslâm din ve medeniyeti çerçevesinde kazandığı yeni bir kültür sentezinden ibarettir. Bu görüş, Ziya Gökalp'in temel sosyal organizasyon olarak, millî "hars" sosyolojisinden kaynaklanan bir görüştü. Milleti, Fransız Aydınlanma Çağı düşünürlerinin iddia ettikleri gibi, bireylerin iradesiyle oluşan ve toplumu "sosyal sözleşme"ye dayandıran görüş değil, millî örfüâdat ve tarihî süreç belirler, diyorlardı. Bu görüş, Atatürk'ün millet kavramını değiştiriyor; geleneklere, dine ve tarihe öncelik veriyordu. Onlar, araştırmalarını Orta Asya ve Selçuklu Türk-İslâm devletleri üzerinde yoğunlaştırdılar. Bu akım, 1980 darbesiyle görüşlerini devlete kabul ettirdi ve taraftarları kültür hayatında köşe başlarını tuttular.

Buna karşı, genç kuşak arasında, çoğu üniversite iktisat ve sosyoloji bölümlerine mensup bir grup, Osmanlı tarihini Marxist teoriye, özellikle Asya Tipi Üretim Tarzı (AMP)'na göre yorumlamayı denediler (başlıca Sencer Divitçioğlu, *Osmanlı Toplum Yapısı*, İstanbul: MAY Yay. 1969; H. İslamoğlu ve Ç. Keyder çeşitli denemelerinde Marxist AMP teorisini titizlikle izlediler. Bu ekolün eleştirisi için bkz. Halil İnalcık "On the Social Structure of the Ottoman Empire, Paradigms and Research" *From Empire to Republic*, İstanbul: ISIS-1991). Tüm bu grup, Barkan'ın ortaya koyduğu bilgi ve kaynakları kendi teorilerine temel yaptı. Grup arasında tarihçi H. İslamoğlu-İnan, AMP'ye bağımlı olmakla beraber, Barkan geleneğini izleyerek arşiv

belgelerine dayalı bazı empirik araştırmalar da yayınlamıştır (*Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İstanbul, 1991). İktisatçı-antropolog Divitçioğlu, AMP'yi "Osmanlı toplumunu anlamak için bir deneme varsayımı" olarak ele alıyor; Barkan ve ötekilerin empirik tarih verilerini kendi teorisi için kullanıyordu. Osmanlı toplumunda nisbeten az sayıda mülk toprak sahibinin varlığı, Osmanlı'nın kırsal alanda yaygın mîrî devlet toprak rejimini değiştirecek ölçüye ulaşmamış, yerel feodallerden kurulu bir rejim oluşmamış, böylece Avrupa'daki gibi yerel servaj/serflik ortaya çıkmamış, Marxist teoride beklendiği gibi, buradan kapitalizme geçiş süreci asla gerçekleşmemiştir. Ama yine de, mîrî toprak rejiminin ve çift-hâne sisteminin (bkz. yukarıda) Osmanlı toplum formasyonunun temeli ve gelişemeyen durağan bir sosyo-ekonomik yapının alt-yapısı olduğu tezi, belgelerin ortaya koyduğu bir gerçek olarak, kabul görüyordu. Divitçioğlu ve onu izleyenler, İngiliz konsolos raporlarına göre Hindistan'ı örnek alan Marx'ın AMP teorisinin, Osmanlı toplum yapısını açıklamada yetersiz kaldığını itiraf etmişlerdir. Bu denemelerde onlar, daima Barkan'ın verilerine dayanmak zorunda kalmışlardır. AMP teorisinin temel iddiası şudur: Fethe ve zora dayanan Asya askerî imparatorluklarında köy ve şehir arasında sosyo-ekonomik bir bütünleşme olmamıştır; para ekonomisi ve kapitalizm gelişmemiştir. Doğu komünist memleketlerinde ise, Osmanlı rejimi "geri bir feodalizm", Balkanlar'da gelişmekte olan Batı tipi yerel feodalizmi geriletmiş bir rejim olarak tasvir olunmuştur. Askerî-idareci sınıfın elinde biriken para, ekonomik girişimlere değil, durağan vakıf tesislerine yatırılmıştır. "Geriletici Feodalizm" teorisini başlıca Bulgar Osmanisti Vera Mutaŋcîeva işlemiştir. ("De l'exploitation feodale dans les terres de lapopulation bulgare sousla domination turque aux X et XVIe siècles", *Etudes Historiques*, I, Sofia 1960). Sovyet kontrolü altındaki tüm memleketlerde, Osmanlı rejimi hakkında tamamiyle bu teori hâkim olmuş; bu görüş doğrultusunda yeni bir tarih literatürü ortaya çıkmıştır. Başka deyimle, Osmanlı rejimi; askerî sınıfın, köylünün artı-ürününü gasbetmesinden ibaret bir rejimdir ve Batı'daki feodalizmden farklı olarak gelişmeye kapalı geri-kalmış (*retrogressive*) bir fedolalizmdir. Divitçioğlu'na göre, Osmanlı sosyo-ekonomik formasyonu, APM ve böyle bir feodal yapının karışımını temsil eder. Özellikle 18. yüzyıl âyan dönemini göz önüne alarak İslâmoğlu ve Keyder, AMP teorisıyla I. Wallerstein'in *peripheralization* teorisini bağdaştırmaya çalışırlar; Osmanlı sosyal formasyonunun biçimlenmesinde; kenar toplumları kendine bağımlı kılan Avrupa kapitalist dünya ekonomisinin etkisini hesaba katma gereğine inanırlar. Barkan'a dayanarak, Osmanlı örneğinde, devletin her alanda egemen, bütünleştirici (*integrative*) rolünü özellikle belirtirler⁹⁶.

⁹⁶ Bu görüşler için bkz. H. İncılık, "On the Social Structure", *From Empire to Republic*, 41-45; H. İslâmoğlu ve Ç. Keyder, H. İncılık'ı eleştirerek bu grupta ün yaptılar. Aslında iddiaları yanlış bir anlayıştan kaynaklanmıştır. Benim *Classical Age* kitabımda, Marxist oluşumu ve sosyal dinamikleri hesaba katmadığımı iddia ettiler. Halbuki o kitap, Osmanlı devlet kurumlarını konu aldığından tabii statik bir tasvir vermekte idi.

1950-1975 yıllarında Barkan'ın açtığı çığırda yürüyen, fakat açıkça Marxist teoriyi izleyen bir tarihçi, sınıf arkadaşım Mustafa Akdağ (1913-1972)'dir⁹⁷. Akdağ, Selçuklu döneminden başlayarak 16. yy. sonlarına kadar Türkiye tarihini, sosyal-ekonomik altyapıdan, tabandan gelen dinamikler çerçevesinde ele almayı denemiştir. Onun Marxist teoriyi empirik tarih araştırmalarıyla bağdaştıramayanlardan farkı, Barkan gibi, tezlerini Osmanlı arşiv belgelerine, *Mühimme Defterleri* ve kadı mahkeme sicillerine dayandırma metodudur.

Akdağ'ın Osmanlı tarihçiliğine önemli katkısı, Anadolu köylüsünün medrese softaları, ücretli asker Sekban ve Sarucalar ve bunların eşkiyaya dönüşmüş tipi Celâlîler üzerindeki önemli araştırmalarıdır. O, bu grupları, Padişah kullarına dayanan Osmanlı rejimine karşı Anadolu köylüsünün mücadelesi biçiminde algılıyordu.

Akdağ'ın tezlerini eleştiren yazılarımda⁹⁸ şu noktaları düzeltmeye çalıştım: Celâlîler, isyan eden köylüler değil, Avusturyalılara karşı 1593-1606 savaşında devletin tüfekli askere ihtiyacı dolayısıyla halktan örgütlediği Sekban ve Saruca bölükleridir. Onlar, maaş alamayınca eşkiya olmuş ve devlet bunları eşkiya anlamında Celâlî adıyla anmaya başlamıştır. Onlar, Yüz Sene Savaşları sırasında Fransa'da soygunculuğa başlayan *Compagnies d'Arms* ücretli asker kumpanyalarını anımsatır. 16. yüzyılda sosyal nedenlere gelince, bunalımı, % 40 üstünde bir nüfus artışı sonucu, topraksız kalan köylünün ırgad, levend ve Sekban-Saruca askeri biçiminde başka geçim yolları aramasıyla açıklayabiliriz. 1593-1606 Avusturya savaş dönemi, Osmanlı'nın klasik askerî ve malî sisteminin çöküşüne tanık olmuştur. Avusturyalıların yeni üstün vasıflı ateşli silahlarla savaşması karşısında Osmanlılar tüfekli asker olarak Yeniçeri ve Sekban-Saruca askerini ziyadesiyle artırmak zorunda kalmış, bu durum malî bunalımın ve Anadolu'da anarşinin yakın sebebi olmuştur. Aslında bu, tarihçilerin "Askerî Devrim" (*Military Revolution*) dediği Avrupa silâh ve savaş teknolojisindeki gelişme ile ilişkili bir olgudur.

Avrupa karşısında gerileyişin sonuçlarından biri, Celâlîlerin ortaya çıkmasıyla Anadolu tarihinde korkunç bir yağma ve tahrib dönemine girilmesi, Sekban ve Saruca bölüklerinden *kapı askerî* edinen âsî paşaların İstanbul'a karşı gelmesi yeni dönemin en önemli olaylarıdır⁹⁹. Akdağ, bazı temel nedenleri hakkında belirleme-

⁹⁷ Akdağ'ın başlıca eserleri: "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Belleten*, 13/51 (1949), 14/55 (1950); *Türkiye Tarihi'nde İctimai Buhranlar Serisinden; Medreseli İsyanları*, (İstanbul, 1952); *Celâlî İsyanları (1550-1603)*, (Ankara, 1963); *Türkiye'nin İktisadi ve İctimâî Tarihi*, I, (İstanbul, 1977), II, (Ankara, 1971); *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, (Ankara, 1975).

⁹⁸ H. İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten*, XV (1951), 629-690; "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), 283-337.

⁹⁹ Bkz. H. İnalçık, "Adâletnâmeler", *Belgeler* (TTK), II (1965), 49-145; H. İnalçık, "The Sociopolitical Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle East", *War, Technology and Society in the Middle East* (Londra, 1975), 195-217.

den uzak olmakla beraber, tarihçinin dikkatini olayların vehamet ve derinliğine çekmekle Türkiye sosyal tarihine önemli bir katkıda bulunmuş, bir tarihçi olarak, Barkan'ın ihmal ettiği tarihi sosyal gelişmelere parmak basmıştır.

APM'ye bağlı grubun Barkan'ı hakkıyla kullanmadıkları, arşiv belgelerini gereğince kullanma yeteneğine sahip olmadıkları, yorumlarında ağırlıklı olarak teoriye bağlı kaldıkları bir gerçektir. Barkan'ın bu gruba sempatisi vardı; fakat onların tarihî verileri çarpıtmasına, kuşkusuz, kaulmıyordu; bu sebepten de ulusalcılıkla eleştiriliyordu. Marxist yorum, Barkan'a dayanarak yine de yararlı bir iş yapmış, tarihçinin dikkatini toplumun sosyal dinamikleri üzerine çekmiştir. Üniversitelerimizde belge okuma ve yorumlamada filolojik bir alt-yapı geliştirmeden yapılan araştırmalar, daima teorik denemeler düzeyinde kalacaktır. Barkan'ın bu gibi sıradan bir hazırlığı olmadan başardığı iş cidden şaşırtıcıdır. Bunu onun dehasına ve yardımcılara (H. Sahillioğlu, R.M. Meriç, E. Meriçli) borçluyuz.

Osmanlı tarihi üzerinde Barkan ekolü yanında Marxist tarihçiliğin katkıları, Marxist reçeteye sadık kalmalarına rağmen, yine de hayli yararlı olmuştur. Köylü ve emekçi sınıfı, para ve ücretler, günlük yaşam, merkez ve taşra, şehir-köy ilişkileri, gibi araştırma alanları gündeme girmiş, sosyal-ekonomik tarihçinin ufku genişlemiş, *Annales* mektebinin anladığı biçimde bütüncü (*total, holistic, global*) bir tarih yazıcılığına yaklaşılmıştır. Barkan, bu doğrultuda yaptığı empirik araştırmalarla temelleri hazırlamış, tarih ufkumuzu genişletmiştir.

Yeni Tepkisel Akımlar

1997'de Mersin'de toplanan ve "milliyetçi" tarihçiliğin enine boyuna eleştirildiği *I. Ulusal Tarih Kongresi*'ne sunulan bildiriler¹⁰⁰ Türkiye'de yeni tarihçilik görüşü ve akımlarını yansıtan ilginç bir platform oluşturmıştır. Orada genç tarihçiler, şu gözlemi yapmaktadır: Tarihçilik, "mikro-milliyetçilik ve etnik temelli bölgesel savaşların" etkisi altındadır ve bizzat tarihçiliğin bunda payı olduğu inancındadırlar.

Milliyetçiliği, "milli benlik", "kollektif kimlik" olarak ele alan sosyolojik yaklaşım, onun *öteki*'ne, *başkası* Türkiye örneğinde Batı ve azınlıklar, karşısında devletin tutum ve varsayımları şeklinde ortaya çıktığını vurgular (B. Çukurova ve M. Yüksel).

Tarih ve milliyetçilik üzerine *I. Ulusal Tarih Kongresi*, gerçekte, Türkiye'de 1970'lerin sağcı-solcu kavgalarıyla başlayan toplumsal karşıtlık ve tepkileri yansıtmayı itibarıyla dikkate değer. Yeni dönemde halk, yeni kuşak, 27 Mayıs 1960 darbesiyle bir kez daha belli kurallarla belli bir disiplin altına sokulduğuna inanmış, buna karşı yeni dönemde Demokrat Parti'yi sürdüren yeni sağcı partiler ortaya çıkmış, bizzat CHP'nin sultacı kadrosuna karşı sosyal reform isteyen Ecevitçi hare-

¹⁰⁰ *Tarih ve Milliyetçilik, I. Ulusal Tarih Kongresi, Bildirileri*, Mersin, M.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi, 1999.

ket güçlenmiş, iktisadî darlık içinde bunalan ülkede geçim ve gelecek umudunu kaybetmiş bir gençliğin devrimci radikal direnci baş göstermiş, bu radikal akıma karşı Türk-İslâm sentezi formülüyle bir milliyetçi-İslâmcı hareket gittikçe militan bir nitelik kazanmıştır. 1960-1980 döneminde Türk tarihçiliği, bu siyasî atmosferin kuvvetli etkisi altındadır.

Türkiye'de şimdi şunu inanılıyor ki, ulus-devletin kuruluşu ile beraber, millet-devlet özdeşleşmesi gelmiştir. Dünyada olduğu gibi günümüz Türkiye'sinde de, bunun sonu gelmiş, özellikle ekonomik globalleşme akımı yeni gelişimi hızlandırmıştır. Şimdi cemaatler, azınlıklar, çoğulcu sivil toplum kurumları öne çıkmaktadır. Post-modernizm, II. Dünya Savaşı sonunda, merkezîyetçi, tek hukuka dayanan, ekonomide bütünleşmeyi hedefleyen milli devletin sonunu mu ifade ediyor, sorusu gündeme gelmiştir. Tarihçilik de devletin tekelindedir. Şimdi eğer mümkünse, "popüleri merkeze alan bir tarih yazıcılığı" gerekir (Y. Sarıbay). "Milliyetçi, muhafazakâr tarihçileri" eleştirirken Tanıl Bora'ya göre, Türk tarihçiliğine "devlet mitosu" egemendir, onun mitolojik karakteri açıktır. Bu çeşit tarihçilikte, Türklük kavramı temel mitostur. Türk Tarih Tezi bunun açık bir ifadesidir. Bu tarih mitolojisinde, Türklerin devlet kuruculuğu, kurulan devletler arasında devamlılık, kahrâman devlet kurucuları, merkezîyetçi evrensel devlet kavramları egemendir. Esasen Türk-İslâm Sentezi anlayışı da, bu mitoslara dayanır.

Aynı tenkitler, II. Dünya Savaşı öncesi Alman, Fransız tarihçiliğine de yöneltilebilir. Türklerin imparatorluk kurucu vasfını fitrî-ırkî bir özellik değil de, empirik tarihçi gözlemlerine dayandıranlar vardır: Bazı nesnel şeyler doğrudur: Avrasya steplerinde binlerce at sürüsü, Türk ve Moğolları kıtalar arası istilâcılar, tank devrinden önce dünyada hareket yeterliliği kazanmış bir soy yapmıştır. İkinci tarihî gözlem, bu ordularındaki soylu atlılar *alplar*, *bagaturlar* bu seçkin zırhlı süvariler (hem de ilk kez ata hakimiyet kazandıran *özengi* kullanmış olmaları) karşısında, Çin'de, Hindistan'da, Rusya'da, Orta-Doğu'da yerleşik kavimler baş eğmek, reaya olmak durumuna düşmüşlerdir. Bunlar, nesnel tarih yazan Batılı bilginlerin (meselâ Peter Golden, Denis Sinor, William McNeil) ortak görüşüdür.

Yalnız aşırı milliyetçi tarihçilerin değil, Marxist tarihçilerin de Osmanlı Devleti'nde, başka imparatorluklar gibi, son derece merkezîyetçi *despotic* bir karakter tespitleri (krş. K. Wittfogel, *Oriental Despotism*) empirik tarihi belge ve gözlemlere dayanmak iddiasındadır.

Mersin Kongresi'ne bildiri sunanlar aslında, 20. yüzyıl sonunda Türkiye'nin eriştiği yeni siyasî, sosyal, ekonomik yapı ve koşullar üzerinde gözlemlerini dile getirmekte (milliyetçilik, küreselleşme, post-modernizm, devlet mitosu, Kürt kimliği), Osmanlı toplum yapısı ve Osmanlı devlet anlayışı (cemaatler etnik gruplar karşısında devlet, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminde aşırı milliyetçilik) konuları üzerinde eleştirel gözlemler yapmışlardır.

Bu yıl içinde Türk tarihçiliğini eleştiriyle gözden geçiren yeni bir kitap yayınlandı: *The Ottomans and the Balkans, A Discussion of Historiography*, editörler: Fikret Adanır ve Suraiya Faroqhi, şu seride: *The Ottoman Empire and its Heritage*, editörler: Suraiya Faroqhi ve Halil İnalcık, vol. 25, Leiden: Brill, 2002. Bir sempozyuma sunulan bildirileri içeren bu ciltte, Osmanlı tarihi üzerinde son yarım yüzyıl içinde, özellikle Balkanlar'da belli bir bölge üzerinde uzmanlar tarafından (Bizans üzerinde P. Matschke, Yunan-Rum reaya üzerinde H. Millas, J. Strauss, Bosna üzerinde F. Adanır, Macaristan üzerinde P. Fodor, yerel tarih ve âyan üzerinde S. Faroqhi) yazılan eleştirel denemeler yer almaktadır.

S. Faroqhi ve F. Adanır'ın yazdıkları *Introduction*'da haklı olarak eski metinleri çözümlerin zorunluluğuna ve zorluğuna işaret olunmaktadır ki, kendileriyle tamamiyle mutabıkız. Türkiye'de eski tarihçiliğin bir hanedan tarihçiliği olduğu, Cumhuriyet dönemi tarihçiliğinin ise bir takım milliyetçi iddialara (*assumptions*) bağlı olduğu belirtilip *Mersin Kongresi*'ne katılanlarla aynı görüşler tekrarlanır.